

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Holland sindromu və Azərbaycanında onun qarşısının alınması yolları”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Ələkbərova Səbinə Ələsgər

BAKİ – 2019 il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d Əhmədov Fariz Saleh
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2019-ci il**

“Holland sindromu və Azərbaycanda onun qarşısının alınması yolları”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: İqtisadiyyatın tənzimlənməsi

Qrup:20

Magistrant:
Ələkbərova Səbinə Ələsgər

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n.,dos. Məmmədov Sahib Məmməd

_____ **imza**

Program rəhbəri:
i.ü.f.d., b.m. Hümbətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d.,prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2019 il

“Dutch disease and ways to prevent it in Azerbaijan”

Summary

The relevance of the research: Azerbaijan is one of the world's most diverse natural resources. There are oil, gas, precious metals, forest funds.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation work is to solve the problem of "Dutch syndrome" and to identify the ways to combat the "Dutch syndrome."

Research methods: Various methods have been used to collect the material, which provides for long-term, continuous monitoring of the development of communication skills of the student by regularly registering the results of the observation on the diary. Component, contextual and quantitative analysis methods were also used in the study

Research restrictions: Theoretical and methodological shortcomings that are hindering the research, lack of sufficient data base and so on.

The result of the research: The results obtained from the research and proposed proposals can be used in the development of programs for the management of labor resources, the work done to improve the employment rate, as well as in the workflow management activities at enterprises.

Scientific-practical significance of the results. The Dutch syndrome for research and recommendations and recommendations for ways to prevent it in Azerbaijan can be used in state programs to be prepared in this area.

Keywords: Dutch Disease, management, development, modernity, organization, economy

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ÜDM: Ümumi Dünya Məhsulları

ARDNF: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (SOFAZ)

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	7
I Fəsil AZƏRBAYCANDA “HOLLAND SİNDROMU”: MAKROİQTİSADI VƏ STRUKTUR ASPEKTLƏRİ	11
1.1. “Holland sindromu”nun nəzəri aspektləri.....	11
1.2. “Holland sindromu” ilə mübarizə üsulları	15
1.3. Dünyada və Azərbaycanda “Holland sindromu”nun xüsusiyyətləri	21
1.4. “Holland sindromu”nun makroiqtisadi aspektləri	25
II Fəsil “HOLLAND SİNDROMU”NUN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	29
2.1. “Holland sindromu”nun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi	29
2.2. Azərbaycanın neft ixracı və “Holland sindromu”	39
2.3. Azərbaycan reallıqları şəraitində “Holland sindromu”nun həlli metodları ...	44
III Fəsil MÜASİR İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ “HOLLAND SİNDROMU” İLƏ MÜBARİZƏ PERSPEKTİVLƏRİ VƏ METODLARI	48
3.1. “Holland sindromu” şəraitində hökumətin iqtisadi siyasəti	48
3.2. İxracın strukturunda qeyri-neft sektorunun payının artırılması imkanları	52
3.3. Azərbaycanda “Holland sindromu” nun qarşısının alınması yolları	55
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	63
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	65
Cədvəllər siyahısı	68
Şəkillərin siyahısı	68
Diaqramlar siyahısı	68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dünyanın müxtəlif təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrindən biridir. Neft, qaz, qiymətli metallar, meşə fondları var.

Xammalın mövcudluğu ölkənin inkişafı üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Lakin, uzun müddət ərzində resurslara zəngin ölkələrdə artım tempi adambaşına başlanğıc gəlirlə daha pis olan ölkələrə nisbətən daha pisdır. Bu mövzuda davam edən müzakirələrə baxmayaraq, araşdırmalar göstərir ki, təbii resurslara zəngin olan ölkələrdə iqtisadi artım tempi bu ehtiyatların tədarükü məhdud olan ölkələrə nisbətən aşağıdır. 1974-cü ildə "neft embarqosundan" ötən 20 ildən artıqdır ki, OPEK ölkələrində adambaşına düşən ÜDM hər il orta hesabla illik 1,3% azalıb, digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə orta hesabla illik 2% daha çox artmışdır.

Təbii ehtiyatları və iqtisadi artım arasındakı mənfi əlaqənin izahlarından biri də "Holland sindromu" adlanır. "Holland sindromu", iqtisadiyyatın ayrı bir sektorunda iqtisadi valyutanın real valyuta məzənnəsinin iqtisadi inkişafa gücləndirilməsinin mənfi təsiridir.

Xüsusilə maraq Azərbaycanda "Holland sindromu" olması məsələsidir. Bəzi iqtisadçılara görə, Azərbaycanda qeyri-ilkin sənayenin böyüməsini saxlayan "Holland sindromu"-dir. Bəzi iqtisadçılar isə Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyətini təhlil etmək üçün "Holland sindromu" termini yanlış istifadə etdiyinə işarə edirlər. Onların fikrincə, bu model real valyuta məzənnəsinin artması və iqtisadiyyatın qeyri-əsas sektorlarına mənfi təsir göstərməsi ilə yeni birincil əmanətlərin gözlənilməz kəşfinin fenomenini təsvir edir.

"Holland sindromu" (ingiliscə Dutch Disease) - təbii resursların istismar olunması ilə istehsal sektorunun tənəzzülü arasında olan qarşılıqlı münasibəti izah etmək üçün istifadə olunan iqtisadi konsepsiyadır.

Nəzəri yanaşmaya əsasən, "Holland sindromu" şəraiti zamanı təbii sərvətlərdən əldə edilən böyük miqdarda qazanc milli valyutanın mübadiləsinin artırması ilə istehsal sektorunun rəqabətliliyini zəiflədir. Holland sindromu bütövlükdə istehsal sektorunun sadəcə olaraq təbii sərvətlərdən asılı olur və başqa

sektorların inkişaf etmə perspektivlərini azaldır. Bu zaman iqtisadiyyatda süni olaraq canlanma yaranır, kapitalın qoyuluşu təbii sərvətlərin istismar edilməsinə və daşınmasına sərf olunur. Təbii sərvətlər ümumilikdə istismar olunub tükəndikdən sonra isə sənaye qısa müddətdə formasını dəyişdirmək olmur. XVIII əsrin sonlarında bir çox neft ixrac edən ölkələr bu vəziyyətə olmuşdular. Holland sindromunun olmasının qarşısını almaq üçün valyutanın qoyulması sənayenin hər bir sektorları üçün balanslı olaraq və müəyyən müddətdə paylanmalıdır.

1960-cı illərdə Hollandiya təbii qaz satmaqla xeyli miqdarda xeyir əldə etdi və sonradan bəlli oldu ki, qeyri-qaz sektorları tənəzzülə uğrayır. Daha sonra "holland sindromu" adlandırılan bu fenomenin ilkin əlaməti ondan ibarətdir ki, ya yerli valyuta dəyərini itirir, ya da daxili istehsal.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi "Holland sindromu" problemini həll etmək, həmçinin "Holland sindromu" ilə mübarizənin yollarını müəyyən etməkdir.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən olunmuşdur:

- "Holland sindromu" konsepsiyasının mahiyyətinin açıqlanması;
- "Holland sindromu" tarixini nəzərdən keçirmək;
- Azərbaycanda "Holland sindromu" təzahürünün xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- İqtisadi inkişafda təbii resursların rolunun və milli iqtisadiyyatda "Holland sindromu"nun baş vermə mexanizminin araşdırılması;
- "Holland sindromu" şəraitində iqtisadi siyasət metodlarını təhlil etmək.

Məqsədin əldə edilməsi və qoyulan vəzifələrin həlli kompleks bir metodologiyanın istifadəsidir, burada aşağıdakı üsullar əlaqəli şəkildə istifadə olunmuşdur: nəzəriyyə (təhlil, müqayisə, sistemləşdirmə, təsnifat, ümumiləşdirmə); empirik (pedaqoji nəzarət, test, təhsil və təcrübə ümumiləşdirilməsi, pedaqoji təcrübə, psixologiya, ünsiyyət , təhsil səviyyəsi); sosioloji (ekspert araşdırması, sorğu).

Tədqiqatın obyektı və predmenti kimi Azərbaycanda “Holland sindromu” seçilmişdir. “Holland sindromu”nun qarşısının alınması yolları təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Materialın toplanmasına dair müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur ki, bu da gündəlikdə bu müşahidənin nəticələrinin müntəzəm qeydiyyatdan keçirilməsi ilə tələbənin ünsiyyət bacarıqlarının inkişafının uzunmüddətli, davamlı müşahidəsini nəzərdə tutur. Araşdırmada komponent, kontekstual və kəmiyyət analiz üsulları da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində araşdırılan mövzu nəzəri baxımdan iqtisadçıların nəzəri nəticələrinə və praktiki tövsiyələrə əsaslanır. “Holland sindromu”nun təhlil edilməsi tədqiqat işinin nəzəri aspektlərində öz əksini tapır. İqtisad elminin klassiklərinin və aparıcı iqtisadçı alimlərin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, Respublika prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, digər hüquqi-normativ sənədlər təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqatın aparılmağına əngəl olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, yetərli informasiya bazasının olmamağı və s.

Dissertasiya işinin elmi və pratiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində üçün hazırlanmış Holland sindromu və Azərbaycanda onun qarşısının alınması yolları üçün təklif və tövsiyələrdən, bu sahə üzrə hazırlanacaq dövlət proqramlarında istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin I fəslində baxılan məsələlər.

I Fəsilə Azərbaycanda “Holland sindromu” makroiqtisadi və struktur aspektləri təhlil edilir.

Dissertasiya işinin II fəslində baxılan məsələlər.

II Fəsil “Holland sindromu”nun ölkə iqtisadiyyatına təsirinin müəyyən edilməsi məsələləri araşdırılır.

Dissertasiya işinin III fəslində baxılan məsələlər.

III Fəsil müasir iqtisadi şəraitdə “Holland sindromu” ilə mübarizə perspektivləri və metodlarından bəhs edilir.

Sonda araşdırmanın nəticələri ümumiləşdirilmiş, ümumi nəticələr formalaşdırılmış və Azərbaycanda "Holland sindromu"nun qarşısının alınması yolları müəyyənləşdirilmişdir.

I Fəsil AZƏRBAYCANDA “HOLLAND SİNDROMU”: MAKROİQTİSADI VƏ STRUKTUR ASPEKTLƏRİ

1.1. “Holland sindromu”nun nəzəri aspektləri

“Holland sindromu” termini Hollandiyanın - Avropanın ən böyük qaz yatağı olan Xroninqenin inkişafından sonra baş verdi. Hollandiya və bundan əvvəl Şimal dənizində çox sayda qaz yatağı var idi, lakin Xroninqen onlardan ən böyüyü oldu. 1960-cı illərdə, Ruhrdan 400 km məsafədə olan yeni bir sahə əsl qızıl mədəni oldu. Amma tezliklə çox xoşagəlməz təsirlər ortaya çıxmağa başlamışdı: inflyasiya, iqtisadi artımın fonunda istehsalda azalma, işsizlik (paradoksal, lakin bir fakt: bütün iqtisadiyyata təsir edən neft-qaz sektoru, az sayda işçini işlədir, amma əmək qiymətini aşır). Sonra iqtisadçılar bu fenomenin təbiətindən maraqlı idilər (Hacızadə E.M., 2000, s.71).

“Holland sindromu” termini 1977-ci ildə “The Economist” jurnalında ilk dəfə istifadə edilmiş və 1950-ci illərin sonunda qaz yataqlarının aşkar edildiyi Hollandiya hadisələri ilə əlaqədar ilk təsviri ortaya çıxmışdı, bundan sonra resurs sektorundan gəlirlər kəskin şəkildə 4 dəfə artmışdır.

Dar bir tərifə görə, “Holland sindromu” təbii ehtiyatların yeni bir mənbəyinin aşkar edilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın de-sənayeləşdirilməsində ifadə edilir. Onun əsas xüsusiyyəti istehsal sənayesinin məhsullarının rəqabət qabiliyyətini azaldacaq ticarət balansının yaxşılaşması səbəbindən ölkənin milli valyutasının artım tempidir.

Beləliklə, əmtəə bazarlarının ilkin inkişafı nəticədə Hollandiya iqtisadiyyatı üçün ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxardı. 70-ci illərin ortalarında və 80-ci illərin əvvəllərində neft qiymətlərinin artması. Səudiyyə Ərəbistanı, Nigeriya, Meksika oxşar təsir səbəb (Səfərov Q.Ə., Dadaşova K.S., 2011, s. 56).

“Holland sindromu” hərəkətinin mexanizmi, açıq iqtisadiyyatın üç sektoru modelində istehsalın payını aşağıdakı üç sahəyə ayırır:

- xammal sektoru - bir qayda olaraq, mineral xammalın çıxarılması və ya kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı.

- istehsal-əmtəə sektoru - yüksək əlavə dəyərli hazır məhsullar istehsal edir. Tikinti, maşınqayırma, metal emalı, toxuculuq istehsalı, yüksək texnologiyalı sənaye və s. bir sıra istehsal sahələri daxildir.

- xidmət sektoru - ictimaiyyət, dövlət və özəl sahibkarlara göstərilən xidmətlərin həcmi. Xidmətlərə nəqliyyat, ticarət, səhiyyə, əyləncə, mənzil və kommunal xidmətlər daxildir.

Birinci və ikinci sektorlar həm daxili istifadə, istərsə də ixrac üçün nəzərdə tutulan mallar istehsal edir. Bu məhsullar “ticarət edilə bilən” adlanır. Üçüncü sektor, birinci və ikinci növdən fərqli olaraq, nəql üçün son dərəcə sərfəli olmayan məhsullar istehsal edir, buna görə də yalnız daxili bazarda təmin edilir və xarici istehsalçılarla rəqabət aparır. Belə məhsullar “qeyri-kommersiya” adlanır. Qeyd etmək vacibdir ki, “satıla bilən” bir məhsul və “qeyri-ticarəti” arasında olan əsas fərq, idxal ilə rəqabətin olmaması deyil, malların qiymətinin müəyyənləşdirilməsi mexanizmidir. “Ticari” malların qiyməti dünya bazarında və “qeyri-kommersiya” evdə müəyyən edilir (Hacızadə E.M., 2011, s.4).

Bu sahələrin açıq iqtisadiyyatda fəaliyyətini nəzərə alaraq, aşağıdakı şərt qəbul edilir. Əmtəə sektoru sürətlə iqtisadi artım və bunun nəticəsi olaraq ümumi gəlirin artımını yaşayır. Bu aşağıdakı səbəblərə görə ola bilər:

- birdəfəlik, ekzogen, texniki irəliləyiş və inkişaf yalnız müəyyən bir ölkədə olur;
- yeni resursların aşkarlanması, yəni artan sektorda xüsusi bir amilin təmin edilməsində artım;
- ixracat məhsullarının yalnız satdığı təqdirdə, idxalın qiymətləri ilə müqayisədə bu sektorun dünya bazarında məhsul qiymətinin ekzogen artması.

Birincisi, hasilat sənayesinin yüksək rentabelliği texnoloji inkişafa böyük investisiyalar qoymağa imkan verir ki, bu da bu sektorda əmək məhsuldarlığının səviyyəsini artırır. İkincisi, təbii ehtiyatların zənginliyi istehsalın xüsusi bir amilinin müəyyən bir artımı olaraq qəbul edilə bilər. Üçüncüsü, artan sektor tərəfindən istehsal olunan məhsulların həcmində ixracın yüksək payı dağ-mədən

sənayesində sürətli artımın səbəbi kimi xammal üçün dünya qiymətlərinin yüksəlməsi faktını istifadə etməyə imkan verir.

Əmtəə sektorunda gəlirlilik artımı mobil istehsal olunan ehtiyatlara tələbatın artmasına gətirib çıxarır. Sektorlar arasında nisbətən asanlıqla yenidən bölüşdürülə bilən resurslar kreditlər, yüksək səviyyəli menecerlərin səyləri və qismən əmək potensialıdır. Məhsuldar resurslara artan tələbat təbii olaraq qiymətlərinin artmasına gətirib çıxarır.

Hər şeydən əvvəl, satılan qeyri-əsaslı sektor istehsal xərclərinin artmasından çəkinir ki, bu da xərc artımlarına cavab olaraq istehsal edilən məhsulların qiymətini artırma bilməz. Bu, məhsulun tam analoqunun dünya bazarında sabit dünya qiyməti ilə alınması ilə bağlıdır. Ticari olmayan sektorun gəlirliyi əmtəə sektorunda inkişaf edə bilər, iqtisadiyyatdakı gəlirlərin artmasına səbəb olur və buna görə artan xərclərin əvəzini ödəmə bilən qeyri-ticari malların qiymətinin artmasıdır.

İstehsalçı sənayesinin məhsullarının kəskin şəkildə artması nəticəsində milli valyutanın məzənnəsində dəyişiklik olacaqdır. Əlverişli iqtisadi mühitdə, xammalın ixracında kəskin artım böyük valyuta mənfəətinə və bütün digər şeylər bir-birinə bərabər olan dövriyyənin artmasına gətirib çıxarır. Bu, digər növ malların, xüsusilə də sənaye məhsullarının ixracının səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur.

Daxili olaraq istehsal edilən emal sənayesinin məhsulu, milli valyutanın artması və idxal olunan məhsulların ucuzlaşması, daxili bazarda rəqabətin az olması səbəbindən olur. İstehlakçılar tədricən idxal olunan analoqların alınmasına keçid edirlər.

Uzunmüddətli dövrdə ikincil sektor xarici mallarla rəqabət aparır. Səmərəliliyin və sərvətin xərcləri investisiyanın olmaması səbəbindən yüksəkdir (özü də yüksək qiymətlərdən ötəri sərmayə edə bilmir və xarici investisiyalar da oraya getmir). Beləliklə, zamanla, qiymətdən başqa texnoloji böyüyür və sektor azalır.

Əlbəttə ki, əmtəə bazarları xüsusi qiymətlərin dəyişilməsi ilə xarakterizə edilir. Bu, güclü makroiqtisadi qeyri-sabitliyin yaranmasına səbəb olur. Yüksək qiymətlər dövründə milli valyutanın məzənnəsi daha da güclənir və “Holland sindromu”nun artması müşahidə olunur. Qiymətlərin düşməsindən sonra, ticarət dövriyyəsinin pisləşməsi və milli valyutanın devalvasiyası baş verir, bu da inflyasiyanın yüksəlməsinə səbəb olur. Həmçinin, iqtisadiyyatın tərs struktur yenidən qurulması, istehsal sektorunun sürətlə artması həyata keçirilir. Başqa sözlə, ölkə xammal ixracçısı daim struktur, regional və makroiqtisadi disbalans vəziyyətindədir.

“Holland sindromu” termini sənaye istehsalı və milli iqtisadiyyatın digər sahələrinin durğunluq aparıcı xammal ixrac təchizatı artması səbəbiylə milli valyutanın möhkəmlənməsi zamanı bu gün istifadə olunur (Максимов В.А., Аношин В.В., Чернов И.Л., 2000, s.79).

“Holland sindromu”nun inkişaf prinsipi ölkənin iqtisadiyyatının üç resurs sektorundan ibarət olan sadə modeli istifadə etməklə təsvir edilə bilər; bütün mallar dünya bazarında (xammal istisna olmaqla) və qeyri-kommersiya mallarında (məsələn, xidmətlər) həyata keçirilir. Resurs sektorunun məhsulunun qiyməti uzun müddət artdıqda, əmtəə sektorunda əmək haqqının artımının təsiri altında, ticarət sektorundan əməyin və kapital ehtiyatlarının axınına yol açır. Ölkə daxilində xarici valyuta qazanması hesabına milli gəlirlərin real nisbəti artmaqdadır, bu sektorun məhsullarını daha az rəqabət təşkil edir və bu da bir sıra mənfi nəticələrə səbəb olur. Xüsusilə, istehsalat sənayesinin məhsuldarlığı azalır və işsizliyin artmasına, idxalın artmasına və nəticədə xalis ixracın azalmasına və nəticədə ümumi daxili məhsula gətirib çıxarır.

“Holland sindromu” nəticəsində, əmanət sahiblərinə kirayə gəliri verilməsi problemi ortaya çıxır ki, bu da gəlir və sosial bərabərsizliyin yüksək fərqlənməsinə gətirib çıxarır. “Holland sindromu”un vacib bir xüsusiyyəti onun zamanında yerləşdirilməsidir. Ticarət malları istehsalında əmtəəlik istehsal və məşğulluğun kəskin azalması istehsalçı müəssisələrin, kənd təsərrüfatının və yüksək texnologiyalı sənayenin zərərsizləşdirilməsinin və iflasının meydana gəlməsinə

müəyyən edir ki, bu da yüksək struktur işsizliyə və işçilərin bir çox kateqoriyası üçün aşağı əmək haqqının aşağı düşməsinə gətirib çıxarır, xüsusilə yüksək texnologiyalı sənaye sahələrində xüsusiyyətləri. Bundan əlavə, əmtəə bazarları güclü qiymətlərin dəyişilməsi ilə xarakterizə edilir. Bu, güclü makroiqtisadi qeyri-sabitliyin yaranmasına səbəb olur.

“Holland sindromu” nəticəsi sürətli mədən sektorunda artım və fonunda durğunluq və ya istehsal sektorunda istehsal düşən xidmət sektoru olur. Təsir milli valyutanın real məzənnəsinin artması və qiymət artımları ilə artır. “Holland sindromu” kifayət qədər uzun sürərsə, yerli istehsalat sənayesi qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətini itirir və ölkə sənaye inkişafında qlobal tendensiyadan əhəmiyyətli dərəcədə geriləməyə başlayır. Sonda xammalın tükənməsi və ya qiymətlərin düşməsi ilə əlaqədar ölkə çətin iqtisadi vəziyyətdədir.

Beləliklə, “Holland sindromu” hasilat sektorunda bunu nəticəsində milli valyutanın iqtisadi inkişafa möhkəmləndirilməsinin mənfi təsiridir. Bu bunu mineral yataqların aşkarlanması və ya hasilat sənayesinin ixrac qiymətlərinin artması ilə nəticələnə bilər (Гаджиев Ш.Г., 2000, s. 31).

1.2. “Holland sindromu” ilə mübarizə üsulları

Azərbaycanı Qərbi ölkələri və Asiya-Sakit okean ölkələrinin, ilk növbədə Çinin xammal əlavəsinə çevrilməsinin təhlükəsinin qarşısını almaq üçün, iqtisadi inkişafın çox modellərində dəyişiklik lazımdır. Bir tərəfdən, bu gün "rubrikanın yenidən qiymətləndirilməsi təcrübəsini ləğv etməklə" Holland sindromu "törətmiş makroiqtisadi siyasəti dəyişmək lazımdır. "Dondurulmuş" dövlət fondlarının müxtəlif növlərində ehtiyat fondları real aktivlərə investisiya qoymağa başlayacaqdır. Eyni zamanda, neft və qaz müəssisələrinə deyil, uzunmüddətli perspektivdə neftin qiyməti ilə mənfi həddə saldıqı şirkətlərə prioritet verilməlidir.

İki məşhur müdafiəçi yanaşma var. Birincisi, valyuta məzənnəsinin qorunmasıdır və buna görə də satılmayan malların bahalaşması halında ticari malların qorunmasıdır. Devalvasiya “Holland sindromu” üçün bir vasitə kimi

təsirsizdir, çünki ilk növbədə yalnız sənaye sektorunu deyil, həmçinin hasilat sektorunu da qoruyur; İkincisi, emal sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması səbəbi ilə onların məhsulları qeyri-kommersiya mallarına aid edilə bilər. Geri qaytarma onları daha az rəqabət edir. İkinci yanaşma tariflərin artırılması və ya idxal kvotalarının azaldılmasına əsaslanır. İxracatla rəqabət edən sektorlar üçün zərərlərin qarşısının alınması sənaye sektorunda olduğu kimi, hasilat sənayesində də ixrac mallarının qiymətinin artmasına səbəb olacaqdır. İxrac mallarına ikiqat zərbə vurulacaq: birincisi, real valyuta məzənnəsini yüksəldir (Collier, Paul, 2007, s. 11).

Proteksionizm üçün dəlil məşğulluq təmin edir. Ancaq sadalanan sektorda sabit bir real əmək haqqı olduqda tətbiq edilə bilər. Burada iki etiraz var. Birincisi, birbaşa məşğulluğun subsidiyalaşdırılması üçün daha ağıllıdır və resursların istənilən yenidən bölüşdürülməsi üçün signal olaraq qısa müddətli işsizlik tələb olunur. İkincisi, gecikmiş sektorda Rusiya müəssisələrinin əksəriyyətində, əmək haqqı aşağı olduqları üçün, onlar davamlı deyilə bilər, lakin heç də real deyil.

Gənc sənayenin saxlanılmasına dair sübut, müvəqqəti bom və azalmanın gözlənilməz sektorun bərpası ilə gözlənilmədiyi zaman tətbiq oluna bilər. Amma bunu dövründə fiziki və insan kapitalının sub-optimal itkisinə gətirib çıxarır. Bu arqument Azərbaycanın reallığına uyğun deyil. Madencilik sənayesi uzun illərdir ki, bu müvəqqəti adlandırıla bilməz. Azərbaycan iqtisadiyyat dairələrinin gənc sənayələrinin qorunması ilə bağlı müzakirələr belə bir sənaye olmadığını qəbul etdi. Gələcəkdə yaranan innovativ iqtisadiyyat hələ də körpəlikdədir.

Biz yaşadığımız sürətli iqtisadi artımın onillik nəticələri sənaye nəticələrinə gətirib çıxardı - Azərbaycan şirkətlərinin kapitallaşmasında böyük artım, maliyyə sisteminin gücləndirilməsi və vətəndaşların gəlirlərinin sürətlə artması. Ancaq bu cür resursların çoxu tükənmiş olduğunu anlamaq vacibdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının özünü tapdıqları böhran xaricdən gətirilmir, bu, uzunmüddətli inkişaf mərhələsini təbii şəkildə tamamlayan bir böhrandır. Mövcud iqtisadi modelin tükənməsi xüsusilə ictimai sahədə aydındır. Orta sinifin ölçüsü, inkişaf etmiş bir ölkədə üstünlük təşkil edən, həyat səviyyəsini və siyasi həyatın

sabitləşməsinə təmin edən qatın böyüməsi sona çatdı. Müxtəlif hesablamalara görə, onun payı 20-25% -dən çox olmamışdır, düzgün iş yerləri yoxdur, iqtisadiyyatın müasir sektorları artmır, elm tələbi azdır.

Əgər dövlət iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün tədbirlər görmürsə, “Holland sindromu” göstərilən simptomlarının inkişafı üçün real təhlükə var. Bunu etmədikdə, gələcəkdə istehsalın azalması, ilk növbədə ixracın ümumi iqtisadi artımını, istehsalın stagnasiyasını və bu istehsalda iqtisadi artımın qorunmasını gözləmək olar.

“Holland sindromu” ilə əlaqədar məsələləri yerinə yetirmək üçün resurslara zəngin ölkələr bir sıra tədbirlər vasitəsilə öz iqtisadiyyatlarını diversifikasiya edə bilirlər: seçilmiş qeyri-ilkən sənaye sahələrinə birbaşa investisiya; əhalinin resurs sərvətinə daha bərabər girişi üçün büdcə gəlirlərinin yenidən bölüşdürülməsi; maliyyə sisteminin inkişafı və onu xammalın və digər mənbələrdən iqtisadiyyatın bütün sahələrinə satılması nəticəsində alınmış vəsaitlərin cəlb edilməsində səmərəli vasitəçiliyə çevrilməsidir (Забелина О., 2004, s. 102).

Bu gün diversifikasiya tədbirləri çox istənilməlidir. Hal-hazırda hakimiyyət orqanları kəmiyyət modelinə sadıqlıq nümayiş etdirirlər. Neft sektorunda vergilərin yüksəldilməsi iqtisadiyyatın xarici şoklardan asılılığı ilə bağlı vəziyyəti çətinləşdirə bilər. Azərbaycan da ictimai fondların paylanması ilə üzləşə bilər. Strateji (hökumətə görə) sənayeləşmə, çeşidlənməsi baxımından bir şey etmədən böyük ehtiyatları "yandırmaq" edə bilər. Bəzi iqtisadçılara görə, bu sahələrdə dövlətin təsirinin artırılması deyil, Azərbaycanın rəqabət üstünlükləri ola biləcəyi gəlirli sənaye sahələrini axtarmaq qabiliyyəti baxımından bazarda maneələri aradan qaldırmaq lazımdır.

Rüşvətin süni köçürülməsi məhsuldar bir tədbir deyil, çünki yalnız “Holland sindromu” görünən əlamətlərini aradan qaldırır. Rübün güclənməsi hələ də eyni olacaq - yüksək inflyasiya ilə.

“Holland sindromu”nun müalicəsi uzunmüddətli struktur dövlət siyasətinin probleimidir. İqtisadi yenidən qurulma sahəsində davamlı və məqsədyönlü işlər

“Holland sindromu”nun aradan qaldırmaq üçün şərait yaradır (Əliyev H.Ə., 1997, s.19).

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq iqtisadiyyat elmində iqtisadi artımın diversifikasiya və xammal modellərini bir-birindən fərqləndirirlər. Bu modellərin təhlili və qiymətləndirilməsi daha çox dünya iqtisadiyyatında inkişaf etməkdə olan ölkələrin paylarının artması kontekstində daha geniş yayılmağa başlayıb. Çünki inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində iqtisadi yüksəlmənin vacib mənbəyi təbii ehtiyatlardır. Hansı ölkələr iqtisadi artımın xammal modelindən imtina edərək diversifikasiya modelinə üstünlük veriblərsə həmin ölkələrdə iqtisadiyyat stabil olaraq artmağa başlamış, iqtisadiyyatı təbii ehtiyatların istehsalı və ixracına əsaslanan ölkələrdə isə enerji daşıyıcılarının dünya qiymətlərinin sürətli dəyişməsi hesabına iqtisadiyyatda tez-tez dalğalanmalar baş verərək daimi böhranlar yaşanmışdır (Hacızadə E.M., 2000, s 46).

Neft ehtiyatları ilə zəngin və əsas neft ixracatçısı olan dövlətlərin təcrübələrindən görünür ki, hansı ölkə ki, neft ixracından daxil olan vəsait hesabına digər sahələrin inkişafına nail olubsa, iqtisadiyyatda liberallaşma və biznesin inkişafı təmin edilibsə neftin dünya bazar qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi həmin ölkələrin iqtisadiyyatında ciddi problemlərə yol açmayıb. Neft gəlirlərinin milli iqtisadiyyata mənfi təsirin qarşısının alınması və iqtisadi artımın diversifikasiya modelinin tətbiqində ən faydalı təcrübə Norveçə məxsusdur. Norveçdə neft ölkədə iqtisadi inkişafa gətirib çıxaran əsas amil olsa da, iqtisadiyyatın digər sahələri də aparıcı rola malikdir və qeyri neft sektorunda istehsal edilmiş hazır məhsul dünya bazarında ən rəqabətqabiliyyətliliyi mallar sırasındadır.

2004-cü ildə Norveçdə adambaşına düşən hazır sənaye mallarının ixracı 1760.31 dollar təşkil edərək, bu göstəriciyə görə dünya ölkələri arasında 27-ci yerdə olub.¹² İxrac olunmuş sənaye mallarının 18%-i isə yüksək texnologiyalı mallardır.¹³ Neft kəşfiyyatı və hasilatı üçün tələb olunan avadanlığın və xidmətlərin yarısından çoxunu yerli şirkətlər verir. Norveçdə neft hasilatın maya dəyəri hər barrel üçün 3-8 dollara olur ki, bunun da iqtisadiyyatda yüksək səmərəliliyin əsas göstəricisidir. Ölkə ildə 23 mlrd. dollar neft ixrac edir ki, bu da

ümumi ixracın 40 faizi qədərdir. Bütçə gəlirlərinin 18 faizi neft ixracının hesabına formalaşır.

Amma Norveçdən fərqli olaraq neft ixrac edən ölkələrdə uğursuzluq nümunələri həddən artıq çoxdur. Neftlə zəngin Nigeriyada neft gəlirlərindən əldə olunan mlrd. dollarla vəsaiti xərclənib və indi böyük borcları vardır. Venesuela əhalisinin üçdə ikisi yoxsulluq içində yaşayır. Neft, qaz və mineral sərvətlər üzərindəki nəzarətə görə vətəndaş müharibəsi zəngin ehtiyatları olan bir sıra ölkələri iflasa uğradıb. Dünya Bankının hesablamalarına görə, iqtisadiyyatının 25%-i xammal ixracından asılı olan ölkələrin 23%-i hərbi münaqişələrə cəlb olunub (Əliyev T.N., Babayev M.T., 2003, s.89).

İqtisadi göstəricilərə əsasən, neft ixrac edən dövlətlər dünyada aparıcı rola malik deyillər. Dünyada neft ehtiyatının əsas hissəsinə sahib olan OPEC ölkələrinin ərazisi dünyanın 9.41%-i, əhalisi isə dünya əhalisinin 8.46%-ni təşkil etməsinə baxmayaraq neftin ən pik həddə olduğu 2005-ci ildə bu ölkələrdə istehsal edilmiş cari qiymətlərlə ÜDM ümumi dünya ÜDM-nin cəmi 3.25%-ni təşkil edib. Əhalinin adam başına düşən ÜDM-in məbləği isə OPEC ölkələrində orta dünya göstəricilərinə nisbətən 72% azdır.

“Holland Sindromu”nun ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri resursların sahələr arasında qeyri bərabər bölüşdürülməsidir. İstehsal edilmiş qeyri neft məhsulların istərsə daxili, istərsə də xarici bazarda rəqabət qabiliyyətini itirməsi üzündən həmin sahələrdən əmək, kapital resurslarının digər sahələrə, əsasən də xidmət və neft sektoruna axınının sürətlənməsi baş verir. Bu sektorda əmək haqqı digər sektorlara nisbətən dəfələrlə yüksək olur. Digər tərəfdən xam neft istehsalının həcmnin sürətlə artımı, sənayenin qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətliliyinin azalması nəticəsində istər iqtisadiyyatın, istərsə də sənayenin sahə strukturunu dəyişməsi və iqtisadiyyatda birtərəfli inkişafın reallaşdırılmasına səbəb olur. Məsələn 1990-2001-ci illərdə əsas neft ixracatçılarından olan Küveytdə neftin ÜDM-də xüsusi ölçüsü 43%, Nigeriyada 42%, Səudiyyə Ərəbistanında isə 38% olub.

Diversifikasiya modeli isə xarici tələbə, ixracın diversifikasiyasına, iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsinə əsaslanaraq iqtisadi artım yaradılmasını nəzərdə tutur. İqtisadi artımın xammal modelindən fərqli olaraq burada əsas məsələ yüksək texnologiyaya əsaslanan malların ixracının artırılmasıdır. Çünki müasir mərhələdə iqtisadi artımın əsas mənbəyi elmi texniki inkişafdır. Qeyd edək ki, son illər dünya iqtisadiyyatında əsas dəyişikliklərdən biri məhz yüksək texnologiyaya əsaslanan malların ixracının artması, aşağı və orta aşağı texnoloji malların ixracının isə azalmasıdır. Məsələn, əgər İİƏT ölkələrində texnoloji mallar ixracında yüksək texnoloji malların xüsusi çəkisi 1990-1996-cı illərdə 30%-dən 37%-ə qədər yüksəlib (Hacızadə E.M., 2011, s.96).

Diversifikasiya modelinə əsaslanan müasir iqtisadi artımın xarakterik cəhətlərindən biri isə elmin son nailiyyətlərindən istifadə etməklə yeni texnologiyaların yaranmasıdır. Məhz bu amil, iqtisadi artımın uzunmüddətə sürətləndirilməsinin vacib mexanizmi, əvvəlcə Qərbi Avropada, sonralar əksər dünya ölkələrində baş verən dərin struktur dəyişikliklərinin əsasıdır. Hazırda İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan ölkələrin 1820-1913-cü illər ərzində əmək məhsuldarlığının orta artım templəri əvvəlki 100 il ərzindəki göstəricilərdən təxminən 7 dəfə yüksək idi. Həmin müddət ərzində bu ölkələrdə adambaşına ÜDM 3 dəfədən çox artmış, kənd təsərrüfatında işləyənlərin sayı $\frac{2}{3}$ -ə qədər azalmışdır.

Beləliklə, iqtisadi artımın diversifikasiya və xammal modelinin tətbiqinə dair yuxarıda göstərilən dünya ölkələrinin təcrübəsi Azərbaycan üçün də strateji iqtisadi siyasətin əsas məqsədinin diversifikasiya modelini tətbiq edilməsi olduğunu göstərir. Belə ki, Azərbaycanda iqtisadi göstəricilərin təhlil edilməsi ilə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, son illər baş vermiş iqtisadi dəyişikliklər müsbətdir, ancaq buna baxmayaraq hələ də sonrakı dayanıqlı inkişafın qarşısını ala biləcək elementlər mövcuddur. Belə ki, makroiqtisadi göstəricilərin artması iqtisadi artımın kəmiyyət tərəfidir. Əsas məsələ iqtisadi artımda keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaqdır. Bu baxımdan ölkədə yaradılan iqtisadi artımın əsas amillərinin

araşdırılması və milli hesablar sisteminin əsas göstəriciləri arasındakı ziddiyyətlərin aşkar edilməsi zəruridir (Чигрин А., 2004, s.75).

1.3. Dünyada və Azərbaycanda “Holland sindromu”nun xüsusiyyətləri

Son on il ərzində resurslara zəngin olan dövlətlərin iqtisadi olaraq inkişaf etməsi xammal sərvətinin istifadəsi və müşayiət olunan ağartma qərarı ilə bağlıdır. Bir tərəfdən, xammal satışından gələn gəlir sayəsində böyük büdcə vəsaitləri hökumətlərin sərəncamında idi. Digər tərəfdən, xammalın ixracı və hasilat sənayelərinə xarici investisiyaların artımı xarici valyutada böyük miqdarda pul kütləsinə gətirib çıxardı və bu, makro səviyyədə iqtisadi idarəetmə prosesini çətinləşdirdi və bu ölkələrin əmtəə qiymətlərində kəskin dəyişikliklərə gətirib çıxardı.

1970-ci illərin sonlarında Meksika gözlənilməz neft gəlirləri əldə etdi. Baş nazir José Lopez Portillo bildirmişdir ki, "neft bizim müstəqilliyimizi təmin edir və kompensasiyalarımızı ödəyir". Hökumət, görünür ki, neft qiymətlərinin heç vaxt düşməyəcəyini gözləyərək, dövlət borcunu artırmağa başladı. 1981-ci ildə milli borc 55 milyarddan 80 milyard dollaradək bir dəfə artaraq 1982-ci ildə qiymətləri düşdü, pesonun dəyərini azaltdı və bankların milliləşdirilməsini tələb etdi, sonra prezident müddətini tamamladı, ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı və ağırlı islahatlar aparmaq məcburiyyətində qaldı (Гаджиев Ш.Г., 2000, s.71).

Şok edən resurs qiymətlərinin nəticələri iqtisadi qurumlardan asılıdır. Norveçdə və Hollandiya da olduğu kimi yetərincə inkişaf olsa da, vəziyyət qeyri-bərabərlik və durgunluq ilə məhdudlaşır (əgər Nigeriyada olduğu kimi) də böyük bir böhran və tənəzzüllə bitərsə. Bununla belə, Norveçdəki təşkilatlar Nigeriyaya nisbətən daha inkişaf etmişdir. İnsanlar və şirkətlərin qarşılıqlı əlaqəsi olan oyun qaydaları çox incə bir maddədir. Əgər onilliklər ərzində dəyişən institutlar, hüquqi sistem, biznes dövriyyəsinin ənənələri və biznesə güvənmə səviyyəsi haqqında danışırıqsa, xammalın sürətlə dəyişən qiymətləri onlara necə təsir edə biləcəyi çox dəqiq deyildir. Tez dəyişən müəssisələrə baxmaq lazımdır.

Dövlətin təbii sərvətləri cəmiyyətin maddi və mədəni tələbatlarının ödənməsi üçün ətraf mühitə aid ictimai istehsal prosesin zamanı istifadə edilən vacib komponentlərindəndir. Geniş olaraq təkrar istehsal edilməsi ağır sənayenin xammal sahələrinin (kömür, neft, qaz, dəmir filizi, mədən-kimya və başqa sahələrinin) sürətli olaraq inkişaf etməsini tələb edir. İxrac edici sənaye sahələrinin inkişaf etməsi, onların texniki bazaları, faydalı qazıntı xammalları və yanacaq ixrac edən obyektlərinin ölkədə yerləşməsi, xammal və yanacaq-energetika təsərrüfatının forması ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf etmə dərəcəsinin müəyyən səviyyədə göstərir.

Təbii resurslar - insan və cəmiyyətin maddi və mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün insanları əhatə edən və sosial istehsal prosesində istifadə etdikləri canlı və cansız təbiət obyektləri və sistemləri, təbiət mühitinin komponentləri.

Təbii resurslar insanlar öz məqsədləri üçün istifadə etdiyi təbiətin tərkib hissəsidir. Əslində bu, insanın yaratdığı deyil, onun tərəfindən istifadə edilən bütün şeylərdir.

Təbii ehtiyatlar iqtisadi fəaliyyətdə istehsal vasitəsi, əmək və istehlak obyektləri kimi birbaşa istifadə olunan təbiətin tərkib hissələridir. Təbii ehtiyatların axtarışı, öyrənilməsi və istifadəsi xüsusi iqtisadi fəaliyyət növünə daxil edilir - resursların istifadəsi. Hal-hazırda 200-dən çox təbii qaynaq növü istifadə olunur. Bu xüsusiyyətləri ümumiləşdirərək öz təsnifatlarını tələb etdi. Təbii resurslar eyni zamanda təbiətin bir hissəsi kimi və iqtisadi fəaliyyətin elementi kimi və insan mühitinin tərkib hissəsi kimi hərəkət etdikləri üçün, onların üç fərqli təsnifatı elmdə istifadə olunur: təbii - mənşəli: mineral, su, torpaq, bioloji (bitki, heyvan), iqlim, nüvə, məkan. iqtisadi - istifadə: yanacaq, enerji, metallurjiya, tikinti, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, ticarət, istirahət, sağlamlıq, ekoloji - yenilənə və tükənməyə görə:

1) yenilənə bilən - nüvə və günəş enerjisi, külək və hərəkət edən su, yeraltı istilik, canlı maddələr - hüceyrələr və gen;

2) bərpa olunan bitki - su, torpaq, flora və fauna; Ancaq ayrı qaynaqlarda məhv edilə bilər və burada yenilənməz ola bilər;

3) qeyri-bərpa olunan tükənməz - minerallar və yanacaq; tullantıların atılması ilə qismən bərpa edilə bilər.

Təbii ehtiyatlar qlobal iqtisadiyyatda sənaye məhsullarının istehsalı üçün əsas təşkil edir. Beynəlxalq ticarətdə xammalın hasilatı və istehlakında dəyişikliklər təkcə fərdi ölkələrdə və regionlarda olan iqtisadi vəziyyətə deyil, həm də qlobal xarakter daşıyır. Ötən 25-30 il ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrin xammallarına olan asılılığını aradan qaldırmaq və istehsal xərclərini azaltmaq üçün inkişaf etmiş ölkələrin siyasətlərinə görə əmtəə sektoru əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Bu dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə geoloji kəşfiyyat, o cümlədən, təbii xammalın iqtisadiyyatı proqramları (resursları qənaət edən texnologiyalar, ikinci xammalın istifadəsi, məhsulların maddi istehlakının azaldılması və s.), o cümlədən, uzaq və çatışmayan ərazilərdə yataqların tədqiqi artıb ənənəvi xammalın alternativ dəyişdirilməsi sahəsində inkişaf etmişdir.

Beləliklə, dünya iqtisadiyyatının geniş inkişaf yolundan sıx bir dövrə keçməsi, bu da dünya iqtisadiyyatının enerji və maddi intensivliyini azaldır.

Son 5-7 il ərzində, Azərbaycanda işçilərinin pulları, artan məbləğlərdə respublikaya gəlməyə başladığında, Azərbaycan üçün qeyri-adi bir hadisənin nəticələrini anlaya bilmədi. Bir tərəfdən, bu şərtsiz fayda vətəndaşların əhəmiyyətli bir hissəsini yoxsulluqdan qurtardı, digər tərəfdən, bu gəlirlərin miqyası çox əhəmiyyətli oldu ki, onlar da mənfi olmaqla, makroiqtisadi dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Bu əlamətlər dünya təcrübəsində tanınan Holland sindromu çox xarakterikdir. Xarici ölkələrdən 2006-cı ildə bankdan köçürmələr rəsmi olaraq təxminən 1,17 milyard dollar olaraq qiymətləndirilir və ÜDM-in təxminən 35% -ni təşkil edir.

Holland sindromu termininin yaranması son 50-ci illərin sonlarında - Şimali dənizin Hollandiya sahillərində yerləşən təbii qaz yataqlarının 60-cı illərin əvvəllərində aşkarlanmasına aiddir. Təbii qaz ixracıdakı sonrakı artım, istehsal xərcləri və alınması sadəcə əldə edilən pul vəsaitləri ilə müqayisə edilməmiş, ölkəyə böyük "kütləvi" pul gətirmişdir. Bu, bilindiyi kimi, xarici valyutalara münasibətdə milli valyutanın əhəmiyyətli dərəcədə yüksək qiymətləndirilməsinə

gətirib çıxardı ki, bu da digər ixracata yönəldilmiş sənaye sahələrinə mənfi təsir göstərir. Yəni Holland sindromu, ilk növbədə, yüksək səviyyəli təbii kirayə verən resurs istehsal edən sənayenin ixrac həcmnin artması səbəbindən real valyuta məzənnəsinin böyüməsini, digər sahələrə və bütövlükdə iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir.

Əlbəttə ki, yalnız Holland sindromu kimi bir əlaqələr tükənməz. Mənfi təsirin digər mexanizmləri var. Məsələn, əgər milli sənayenin idxaldan asılı olduqda (məsələn, iqtisadiyyat idxal edilən yarımfabrikatların emalında ixtisaslaşdırsa), valyuta məzənnəsinin dəyişkənliyi bütün iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir.

Təəssüf ki, Azərbaycanda, praktik olaraq, karbohidrogenlərin təbii ehtiyatları və digər xammal növləri yoxdur. Sonra hansı növ Holland sindromu haqqında danışa bilərik? Bəli, ölkənin "qazandıqları" pulun mənbəyi fərqlidir, amma respublika iqtisadiyyatına işçilərdən gələn gəlirlərin görünməmiş təzyiqi Holland sindromunun bütün əlamətləri olduğunu göstərir.

Holland sindromu halında "qeyri-bərabər" pulların əksəriyyəti ixracatçılara müxtəlif icarə haqqı ilə zəmanət verərək birbaşa dövlət büdcəsinə keçir. Və dövlət "iqtisadiyyata zərər vermədən" artıq pul kütləsini sterilizasiya etmək imkanına malikdir. Bildiyiniz kimi, bir çox ölkələr, bu problemi stabilləşmə fondu edərək həll etdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatda Holland sindromu xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, miqrant işçilərin pulları büdcəyə deyil, birbaşa daxili bazara atılır. Azərbaycanın Milli Bankı "artıq" pul vəsaitini sterilizasiya etmək üçün valyuta ehtiyatlarını daha sürətlə artırmağa məcburdur. ABŞ-ın banklarında kifayət qədər faizli valyuta ehtiyatları qoyulub. Əsas konvertasiya edilə bilən valyutalara qarşı ABŞ dolları içərisində ciddi azalma nəzərə alınsa, valyuta ehtiyatlarımız dəyərsizləşir.

Respublikada, valyuta mənfəətinin sterilizasiyası üçün spontan tədbirlər təbiətdən uzaqdır.

1.4. “Holland sindromu”nun makroiqtisadi aspektləri

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa etdikdən sonra onun zəngin neft ehtiyatları dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin və iri beynəlxalq neft şirkətlərinin diqqətini cəlb etməyə başlamışdı. Həmin illərdə iqtisadiyyatı tənəzzüldən çıxaracaq və makroiqtisadi sabitliyi təmin edəcək başlıca resurs neft idi. Lakin, Azərbaycan öz vəsaiti hesabına neft yataqlarını istismar etmək iqtidarında deyildi. Belə ki, neft sənayesində istifadə olunan texnika və texnologiya köhnəlmiş, qazma işləri aparmaq üçün lazım olan texnika və texnologiyaların alınması üçün tələb olunan maliyyə resursları isə məhdud idi. Digər tərəfdən mürəkkəb geosiyasi vəziyyət ilə əlaqədar beynəlxalq maliyyə qurumları və xarici banklar tərəfindən iri həcmli kreditlərin verilməməsi neft müqavilələrinin bağlanmasını zəruri etmiş, bu günədək xarici neft şirkətləri ilə 32-yə qədər beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilələr neft sektorunun və ona xidmət edən sahələrin inkişafına, ölkəyə böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olmasına səbəb olmuş, dünya bazarında neftin satış qiymətinin yüksəlməsi isə makroiqtisadi göstəricilərin (ÜDM-ə və büdcə gəlirlərinə, xarici ticarət dövriyyəsinə və s.) dinamik artımına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir (www.socar.com - ARDNŞ -2018).

Təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, təbii sərvətlərin istismarından əldə edilən gəlirlərdən səmərəli istifadə davamlı inkişafa zəmin yaradır. Bir sıra hallarda neft ehtiyatlarından əldə edilən gəlirlərin iqtisadi baxımdan pis idarə olunması iqtisadi artıma, həyat səviyyəsinə mənfi təsir edir, ölkənin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini aşağı salır. Azərbaycan zəngin enerji resurslarının hasilatı və onun qiymətinin sürətli artımı ilə əlaqədar dünyada yüksək artım tempi nümayiş etdirsə də, ölkə iqtisadiyyatında bir sıra neqativ meyillərin formalaşmışdır.

Əvvəla, neftin satışından alınan gəlirlərin valyuta bazarına daxil olması milli valyutanın bahalaşmasına səbəb olmuş, milli valyutanın kursunun möhkəmlənməsi isə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, qeyri-neft sahələrinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. İkincisi, ixracın strukturunda neft-qaz

sektorunun xüsusi çəkisini kəskin artmış, qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi ənənəvi ixrac məhsullarının xüsusi çəkisinin azalmasına şərait yaratmışdır. Üçüncüsü, dövlət büdcə gəlirlərinin neftdən asılılıq səviyyəsi yüksəlmiş, büdcənin qeyr-neft gəlirlərinin xərclərini ödəmə qabiliyyəti aşağı düşmüşdür (Гаджиев Ш.Г., 2000, s.46).

Təbii sərvətlər tükənən olduğundan, onların gətirdiyi yüksək gəlirlər də daimi deyil. Buna görə də ehtiyatlardan və onların gətirdiyi gəlirlərdən istifadəni zaman baxımından düzgün planlaşdırmaq ölkənin cari, həm də perspektiv sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edir. Bu mənada qeyd olunan problemlərin tədqiq edilməsinə, neft gəlirlərindən səmərəli istifadənin modelləşdirilməsinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Məhz bütün bunlar tədqiqat obyektinin seçilməsini zəruri etmişdir.

Son illər ərzində ölkəmizdə aparılan makroiqtisadi təhlillər beynəlxalq təcrübədə sınınmış və daha dəqiq nəticələrlə reallığı əks etdirən, iqtisadi-siyasi qərarların verilməsində istifadə olunan metodlardan daha çox empirik yanaşmalara əsaslanır. Bu tədqiqatçıların elmi əsərlərinin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, həmin tədqiqatlarda neft sektorundan əldə edilən gəlirlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi, habelə neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunması kimi məsələlər kompleks halda öyrənilməmişdir (Hüseynov V.A., 2005, s.32).

Neft gəlirlərinin iqtisadi dövriyyəyə daxil olmasından yarana biləcək mənfi tendensiyaların qarşısının alınması istiqamətində fondların yaradılması və makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsi üzrə modelləşdirmə təcrübəsi geniş yayılmışdır. Hazırda dünyanın 15-dən çox ölkəsində belə fondlar fəaliyyət göstərir. Təyinatından asılı olaraq belə fondlar 3 şərti qrupa bölünür:

- büdcə ehtiyat fondları (Tənəzzül və durğunluq dövrlərində dövlət büdcə gəlirlərinin kəskin azaldığı halda dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə yaradılan fondlar. Bu cür fondlar Honkonq, Sinqapur, CAR-da yaradılmışdır.);

- stabilləşdirmə fondları (Bu fondlar dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərindəki artım-azalmanın tənzimlənməsi, təbii resursların hasil olunduğu ərazilərdə əlavə dövlət xərclərinin, məsələn ekoloji tarazlığın bərpa edilməsi və s. kimi məsələlərin maliyyələşdirilməsi məqsədlərinə xidmət edir. Hazırda Alyaska, Venesuela, Küveyt, Nigeriya, Norveç, Çilidə bu cür fondlar fəaliyyət göstərir);

- gələcək nəsillər fondu (Təbiətin bəxş etdiyi resurs gəlirlərindən yalnız indiki deyil, həm də gələcək nəsillərin faydalanması üçün nəzərdə tutulur. Bu fondlar Alberta, Alyaska, Küveyt, Oman, Papua-Yeni Qvineyada yaradılmışdır)

Hazırkı şəraitdə Azərbaycanın gerçəkliyi belədir:

- 1) respublikada yeni məzmunlu qarşılıq iqtisadiyyat formalaşır;
- 2) mikroiqtisadi səviyyədə bazar münasibətləri əsasında xüsusi təsərrüfat formaları yaranır və ÜDM-də xüsusi bölmənin payı getdikcə artır;
- 3) iqtisadiyyatın dövlət sektorunun hədləri artıq cızılmaqdadır, dövlət təsərrüfat formaları dövlət mülkiyyəti əsasında formalaşır;
- 4) mikroiqtisadi sahənin inkişafına dövlətin yardımları artır və tənzimlənməsinə cəhd göstərilir, bazarlar üzərində dövlət nəzarəti güclüdür. Dövlət inhisarçılığa qarşı mübarizə aparmaq və bazarın istehlakçılar üzərindəki ağırlığını azaltmağa cəhd göstərir;
- 5) makroiqtisadi səviyyədə bazar əlaqələri zəifdir, dövlətin təsiri güclüdür. Pul-kredit münasibətləri əsasən dövlət tərəfindən tənzimlənilir. Maliyyə sistemində əsas rol dövlət maliyyəsinə məxsusdur;
- 6) dövlət gəlirləri “ədalətli bölgü prinsipi” əsasında həyata keçirməyə, sosial sahəni inkişaf etdirməyə və sosial ədalətin bərqərar olmasına çalışır;
- 7) dövlət məşğulluğa nail olmaq, yoxsulluğu aradan qaldırmaq sahəsində də lazımi tədbirlər həyata keçirir;
- 8) dövlət mövcud dünya böhranının təsirini azaltmağa, inflyasiyanın qarşısını almağa, iqtisadi artıma nail olmağa və makroiqtisadi sabitliyin davamlı olmasına çalışır;

9) dünya təcrübəsində mövcud olan müxtəlif səviyyəli iqtisadi inkişaf modelləri məlumdur və onların hər biri haqqında kifayət qədər məlumatlar toplanmışdır. Artıq onların müqayisəli təhlilini verib ən optimal olanını və Azərbaycan reallıqları ilə uzlaşdırıla bilənini seçmək imkanında olan kadr potensialı (elmi potensial) da vardır. Azərbaycanda mövcud olan elmi potensial (lazım gələrsə xarici alimlərin gücündən də istifadə etmək olar) iqtisadiyyatın inkişaf modeli nəzəriyyəsini yaradıb həyata keçirilməsi üçün əsaslandırılmış tövsiyələr vermək gücündədir.

II Fəsil “HOLLAND SİNDROMU”NUN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

2.1. “Holland sindromu”nun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi

Ümumiyyətlə, “Holland sindromu” ölkədə iqtisadiyyatın hər hansı bir sektorunun sürətli inkişaf etməsi ilə digər sektorların geridə qalması və ya çökməyi kimi ifadə edilir. Başqa sözlə, yalnız təbii ehtiyatlara bağlı olaraq neft sənayesinin böyümə mərhələsi və bu sektordan daha çox istifadə olunması iqtisadi strukturu və digər sənayelərin sağlam inkişaf etməsinin qarşısının alınması “Holland sindromu” adlanır. Elmi ədəbiyyatlarda Holland sindromu ya da xəstəliyi olaraq məlum olan bu vəziyyət mövcud olduğu ölkənin qeyri-mütənasib iqtisadi böyüməsinə işarə edir. Holland sindromu 3 fərqli istiqamətdə makroiqtisadi sabilliyin dağılmasına istiqamətlənmiş təsir göstərir: İlk olaraq “neft partlaması” və milli valyutaya tələbin artması ilə milli bankın inflyasiyanı nəzarət altında saxlayaraq, sterilizasiya siyasətlərində könülsüz olaraq hərəkət edib, real valyuta məzənnəsinin həddsiz dərəcədə yüksəlməsini görməməzlikdən gələ bilər.

İkinci olaraq, neft gəlirlərinin miqdarının və yığılmasının qeyri-müəyyənliyi ödəmə-tədiyyə balansının stabil olmasının davamlı olaraq risqə atılması və xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyən xarici borc müqavilələrinin imzalanmasına və onun yükünün artırılmasına səbəb ola bilər. Üçüncüsü isə nəzərdə tutulmayan gəlir axımlarıdır ki, hökumət xərclərinin üzərində “ratchet təsiri” yarada bilmək və eyni zamanda ölkənin maliyyə siyasətinin inkişaf etməsinə dair vəziyyət almasına kömək edə bilər. Neft sənayesində gəlirlərin asan əldə edilməsi dövlətin xərcləmə siyasətinin zəif olmasına da səbəb olar. Məsələn, əlavə neft gəliri ilə birlikdə dövlət xərclərinin səviyyəsinin artırılması, neftin qiymətinin aşağı düşməsi səbəbi ilə dövlət büdcəsinə mənfi təsir göstərir və uzunmüddətli büdcə kəsiri xarici borc və faiz ödəmələrinin artması ilə nəticələnir (O.N.Aras, E.Süleymanov, 2016, s.245).

Klassik Holland sindromunun arqumenti neft sektoru və qeyri-neft sektorları ilə xarici ticarətə aid olmayan sektorlarda qeyri-mütənasib böyümə ətrafında

cəmləşir. Holland sindromuna görə təbii ehtiyatlardan daha çox istifadə edilməsi iqtisadiyyatın xarici ticarətinə aid olan digər sektorlarına mənfi təsir etməsi iki formada özünü göstərir. İlk olaraq, xərclərin artmasına təsiridir: Əgər enerji ehtiyatları üzrə əldə olunan gəlirlər xaricdə tutulmaz və maliyyə istiqaməti ilə birbaşa və ya dolaylı yolla xarici ticarətlərə aidiyyəti olmayan mallar üçün xərclənərsə, bu malların qiymətləri xarici ticarətə aid olan mallar ilə müqayisədə artır və real təsir valyuta məzənnəsinin yüksəlməsi kimi özünü göstərir. Bu da öz növbəsində ənənəvi olan xarici ticarətə aid olan sektorlara zərər verir. Nəticədə isə xarici tədiyyə balansı pozulur. Yəni, enerji ehtiyatlarının ixrac edilməsinin sonrakı mərhələsi qiymətlər yüksəlsə də gələcəkdə enerji ehtiyatlarının gəlirlərinin artacağı gözlənilməsi ilə daxili istehlak və idxalı ən yüksək səviyyəyə çıxardacaq və qeyri-neft sahələrinin ixrac həcmi azaldacaqdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Holland Sindromunun 7 əsas əlamətlərinin bəziləri də Azərbaycanda müşahidə olunur. Bunlardan biri də milli valyutanın əksər illərdə xarici valyuta qarşısında həddindən artıq yüksəlməsi, ixrac olan malların rəqabət səviyyəsinin aşağı düşməsi, istehsal faktorlarının marjinal faydalılığının yüksək olduğu müddətdə belə dağılımdan uzaq olması, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın, eləcə də neft sənayesinin bir tərəfli inkişaf etməsi, tələblərin idxaldan asılı vəziyyətdə qalması və büdcənin neft gəlirlərindən asılı vəziyyətə düşməsi kimi xüsusları göstərmək olar.

İxracat zamanı digər sektorlarda artmanın olunmasına baxmayaraq, keçid dövrü zamanı ölkənin iqtisadiyyatında tənəzzül yaşanmışdır. Yeni tərəqqi prosesinin olduğunu nəzərə alsaq, ixrac mallarında həqiqi baxımdan rəqabət üstünlüyünün olub-olmaması barəsində səhv nəticəyə gəlmək olar. Ölkənin iqtisadiyyatında Holland Sindromu, sindromun birinci göstəriciləri və görülməli olan tədbirlər, xüsusəndə neft ixracının başlandığı 2005-ci ilin axırlarından başlayaraq daha da əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Eyni zamanda böyük neft ehtiyatları olan dövlətlər neftin siyasi təsir vasitəsi kimi istifadə etdilər. Uzun müddətdir Standart Neft kimi böyük korporasiyalar, onlar aid olduğu dövlətlərin maraqlarına əsaslanaraq, fəaliyyət göstərən ölkələrdə

siyasi proseslərə təsir göstərdilər və bu təsir bəzən dövlət çevrilişinə nail oldu. Böyük enerji mənbələrinə sahib olmaq üçün mübarizə aparan döyüşlər dünyada qlobal iqtisadi və siyasi hadisələrə ciddi təsir göstərmişdir. İkinci mərhələdə, ikinci dünya müharibəsindən sonra və iyirminci əsrin başlanğıcında texnologiyanın inkişafı, informasiya cəmiyyətinin formalaşması və demokratik dövlətlərin qurulması növbəti mərhələdə artıq neftlə bağlı müharibələrə son qoydu. Bu mərhələdə neft ticarət əməliyyatlarında getdikcə daha çox istifadə olunur, dövlətlərin neft və neft məhsullarının ehtiyaclarına xidmət etməyə başlamışdır. Həm də bu dövrdə neft sənayesinin inkişafı və bir çox dövlətlərdə yeni neft yataqlarının tapılması onların sürətli iqtisadi artımın əldə olunmasına və bir sıra yoxsul ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçid mənbəyinə çevrilmişdir. Neft gəlirlərinin belə artması əhalinin rifahını yaxşılaşdırdı, səhiyyə sistemini inkişaf etdirdi, sürətlə inkişaf etdi və bir sıra yoxsul ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçid edirdi.

Neft zəngin dövlətlərin gəlirləri eyni zamanda digər ölkələrdən asılılığını azaltmış, onları siyasi nüfuzdan müdafiə etmişdir. Bu baxımdan, dünya iqtisadiyyatının davamlı inkişafında neft gəlirlərinin rolunun təhlili tədqiqat üçün vacibdir. Ümumiyyətlə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə müsbət təsir göstərən neft gəlirləri onun sürətli inkişafını təmin edir. Neftin satışından əldə edilən gəlirlər yerli tələbatın ödənilməsi, dövlətin maliyyə resurslarının artırılması, xarici ticarətin genişləndirilməsi, əhalinin gəlirlərinin və istehlak səviyyəsinin artırılması, cari hesab və ticarət balansının azaldılması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və sosial inkişafın təmin edilməsidir. Əsas istiqamətləri nəzərdən keçirdikdə neft gəlirlərinin iqtisadiyyata müsbət təsir edir.

Neft gəlirlərinin iqtisadiyyata təsirinin əhəmiyyətli iqtisadi göstəricilərindən biri ümumi daxili məhsuldur. Ölkədə istehsal imkanlarının genişləndirilməsinə kömək edən neft gəlirləri ilə həyata keçirilən infrastruktur layihələri, bununla məşğulluq artımını və əlavə dəyər artımını stimullaşdırır. Neft gəlirlərindən ötəri ölkənin iqtisadiyyatında canlanma var və bu, maliyyə resurslarının artması və bu ehtiyatların ölkənin iqtisadiyyatına yatırılması ilə əlaqədardır. Əlbəttə ki, neft

gəlirlərinin ÜDM-ə təsiri onların effektiv istifadəsindən asılıdır. Burada əsas problem bu gəlirlərin daha çox populyar məhsul və xidmətlərin yaradılması və iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına yönəldir. Ölkənin iqtisadiyyatının neft gəlirləri ilə canlanması da müxtəlif növ xidmətlərin, o cümlədən nəqliyyatın inkişafına şərait yaradır, nəticədə iqtisadiyyatda əlavə dəyər artırmaq imkanı yaradır. Bəzi neft ilə zəngin ölkələrin iqtisadiyyatına diqqət yetirərkən, biz görürük ki, 2015-ci ildə Cezayirdə neft gəlirlərinin payı 9%, Küveytdə 38,5%, Səudiyyə Ərəbistanında 22,5%, İraqda isə 28,6%-dir. 2011-ci ildə dünyada bu göstərici 2,7%, 2013-cü ildə isə 2,3%, 2015-ci ildə isə 0,8% olmuşdur. Mərkəzi Bankın statistik məlumatlarına görə, 2016-cı ildə Azərbaycanın ÜDM-də neft sektorunun payı 36,5%, 2015-ci ildə isə bu göstərici 40% təşkil edib.

Azaldılma sürətinin azalması dünya bazarında neft qiymətlərinin azalması ilə əlaqədardır. Bu formada neft gəlirlərinin ÜDM-ə təsiri onun strukturunda baş verən dəyişikliklərə səbəb olur. Bir çox hallarda, ÜDM-də ən böyük paya sahib olan kənd təsərrüfatı, xidmət sektoru və tikinti sektoru sənaye sahəsinə çevrilir və sənaye inkişafı iqtisadiyyatın əsas sürətləndirici qüvvəsi olur. Ancaq bu, bu sənayelərin inkişaf etməməsi demək deyil. Əksinə, bu sahələr də neft gəlirləri hesabına yatırılan investisiyaların artması ilə sürətlə inkişaf edir, lakin neft sənayesindəki artım göstəriciləri yuxarıda qeyd olunan sənaye sahələrinin artım templərini uzadır və müvafiq olaraq ÜDM-də əsas payı tutur.

ÜDM-də ən böyük payı olan sənaye sektoru əvəzlənir və sənaye inkişafı iqtisadiyyatın əsas sürətləndirici qüvvəsi olur. Ancaq bu sənayelərin inkişaf etməməsi demək deyil. Əksinə, bu sahələr də neft gəlirləri hesabına yatırılan investisiyaların artması ilə sürətlə inkişaf edir, lakin neft sənayesindəki artım göstəriciləri yuxarıda qeyd olunan sənaye sahələrinin artım templərini uzadır və müvafiq olaraq ÜDM-də əsas payı tutur. ÜDM-də ən böyük payı olan sənaye sektoru əvəzlənir və sənaye inkişafı iqtisadiyyatın əsas sürətləndirici qüvvəsi olur.

Neft gəlirləri dövlət büdcəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Nəticədə neftin iqtisadiyyata satılmasından əldə olunan gəlirlər büdcə gəlirlərini və büdcə xərclərini artırmağa başlayır. İqtisadiyyatın inkişafını təmin etmək üçün zəruri

infrastrukturu yaratmaq, əhalinin rifahını yaxşılaşdırmaq, sosial xərclərin artması tələb olunur ki, bu da büdcə xərclərinin artmasına təkan verir. Xüsusilə iqtisadi inkişafın erkən mərhələlərində iqtisadiyyat dövlət büdcəsinin xərcləmə komponenti vasitəsilə həyata keçirilmiş neft gəlirləri ilə dəstəklənir. Növbəti mərhələdə, lazımı infrastrukturun yaradılması ilə neft ölkələri büdcə gəlirlərini digər sənayelərin gəlirləri ilə artırmağa çalışırlar. Burada əsas nöqtə neft sənayesinə asılılığı azaltmaqdır.

Beləliklə, hökumətin neft qiymətlərindən xərci 2015-2017-ci illərdə neft qiymətlərinin artması nəticəsində büdcə gəlirlərinin orta illik artım tempi 20% olmuşdur. Nəticədə, bu müddət ərzində dövlət xərcləri ildə 15% artmışdır. Büdcə xərclərinin yüksək artım tempi də orta əmək haqqını əsaslı şəkildə təsir edərək, müəyyən dövrdə artımın ildə ortalama 11% artmasına təsir göstərmişdir.

Neft sənayesinin inkişafı və yeni sahələrin aşkar edilməsi, sənayenin cəlbediciliyinin artırılması milli iqtisadiyyata cəlb edilmiş investisiyaların artırılması üçün şərait yaradır. Bu, əsasən, neft sənayesinin karlı bir sənaye olması və xarici investorların diqqətini cəlb etməsi ilə bağlıdır və bu ölkəyə olan marağın artmasına səbəb olur. Bu amil neft ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi təcrübəsi olmayan ölkələr üçün xüsusilə vacibdir. Neft istehsal edən ölkələrin iqtisadiyyatı neft satışından gəlir əldə etməzdən əvvəl dövrdə zəif iqtisadi inkişaf ilə xarakterizə edilən, sonrakı dövrdə investisiyalar səbəbiylə sürətli böyümə mərhələsinə girir.

Beləliklə, ilk mərhələdə, bu sahədə geniş təcrübəyə malik olan xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq və ölkənin iqtisadiyyatına cəlb olunması çox vacibdir. Sonrakı mərhələdə neft sənayesinin inkişafını təmin edən investisiyalar nəticədə neft gəlirlərinin artmasına gətirib çıxaracaq və bununla da iqtisadi artımı təmin edəcəkdir. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən birbaşa investisiyaların strukturunda birbaşa investisiyaların payı neft sektoru 2015-ci ildə 25% -dən 2016-cı ildə 72% -ə və 2017-ci ildə 80% -ə çatıb . Mərkəzi Bankın 2016-cı ilin statistik məlumatlarına görə, Azərbaycanın neft sektoruna xarici investisiyalar 67%, 2017-ci ildə isə 60%, 2018-cü ildə isə 57% təşkil edib. Müşahidə olunan artım iqtisadiyyatın neft sektorunda xarici sərmayələrin vacibliyini göstərir. Zəngin neft

ehtiyatları olan bir sıra postsovet ölkələrində neft sənayesinə investisiyalar bu iqtisadiyyatları böhrandan çıxardı və inkişaf üçün şərait yaratdı.

Neft ilə zəngin iqtisadiyyatın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri aşağı vergi dərəcələridir. Ölkə iqtisadiyyatının neft gəlirləri ilə təmin edilməsi və neft gəlirlərindən büdcə gəlirlərinin təmin olunması vergilərin azaldılmasına gətirib çıxarır. Bu, öz növbəsində, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması və özəl sektorun inkişafı üçün şərait yaradır. Bir tərəfdən, ölkənin iqtisadiyyatının sürətli inkişafına səbəb olan neft satışından əldə olunan gəlirlər əhalinin gəlirlərini artırmağa imkan verir, digər tərəfdən vergilərin aşağı səviyyədə olması əhalinin əksəriyyətini öz ehtiyacları üçün istifadə etməyə imkan verir. Nəticədə əhalinin hər iki xərcləri və onların iqtisadiyyata sərmayələri artır. Özəl sektorda vergilərin aşağı səviyyədə olması, iqtisadiyyatın cazibədarlığının artırılması həm daxili, həm də həcmnin artmasına kömək edir.

Neftin birbaşa və ya dolaylı yolla satışından əldə olunan gəlirlər, yəni vergilərin azaldılması iqtisadiyyatdakı gəlirlilik və fəaliyyətin artmasına səbəb olur. Burada xüsusi aspektlərdən biri neft sənayesinin iqtisadiyyatın əsas sürücüsünə çevrilməsinin, əsasən, neft sektorunda dövlətin vergi gəlirlərinin formalaşmasına səbəb olur. Neft sektorundan büdcəyə kifayət qədər vergi daxilolmalarının cəlb edilməsi digər sektorlarda daha yumşaq vergi siyasətini tətbiq etməyə imkan verir. Neft iqtisadiyyatına sahib ölkələrin neft gəlirləri artdıqca, bu ölkələrin miqrantları digər ölkələrə göndərirdiyi pul köçürmələri artır.

Beləliklə, iqtisadiyyatın sürətli inkişafı nəticəsində, neft gəlirləri hesabına, həm özəl sektorda fəaliyyətin artması, ictimai sektor əmək çətinliyinə səbəb olur. Davamlı inkişaf konsepsiyasını təhlil edərkən, qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi inkişaf əhalinin artım sürətini aşarsa, onda adambaşına düşən gəlirlərin artması ilə davamlı iqtisadi inkişaf təmin edilir. Bununla belə, bu üstünlük çox böyükdürsə, bu, əməyin çətinliyinə gətirib çıxarır. Buna görə, yuxarıda göstərilən faktorların təsiri altında, neft ehtiyatları olmayan digər ölkələrdən olan neft zəngin ölkələrdə əməyin axını. Miqrasiya siyasətini səmərəli şəkildə həyata keçirməklə, iqtisadiyyatın əməkə olan tələbatını təmin etmək mümkündür. Bu da zəngin ölkələrdə yaşayan insanların

daha çox qazanmaq və neftlə zəngin ölkələrə köçmək məqsədi ilədir. Sürətli iqtisadi inkişaf nəticəsində həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi də köçmənin sürətləndirilməsində bir amildir. Məsələn, bir sıra ölkələrindəki neft bumu səbəb olan miqrasiya proseslərinə baxa bilərsiniz.

Neft gəlirləri ilə əldə olunan iqtisadi inkişaf yoxsulluğun azaldılması üçün əsas vasitədir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, davamlı inkişafın əsas məqsədlərindən biri əhalinin ehtiyaclarını ödəmək, yoxsulluğun azaldılmasına da bağlıdır. Hər hansı bir ölkədə bu amil iqtisadi fəaliyyətin arxasında. Buna görə, iqtisadi artımın artması ilə yoxsulluq ortadan qalxır. Neft zəngin ölkələrdəki neft sektoru iqtisadi inkişafın arxasında olduğundan, neft gəlirləri yoxsulluğun aradan qaldırılmasında birbaşa iştirak edir. Neft gəlirlərinin yoxsulluqa təsiri dövlət tərəfindən göstərilən yardımlarla məhdudlaşmır, əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün subsidiyalardır. artan iqtisadi inkişafı yoxsulluq ortadan qalxır.

İqtisadi canlanma, neft gəlirləri, məşğulluğun artması, yoxsulluğun aradan qaldırılmasına müsbət təsir edir. İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan əhalinin özü tərəfindən yoxsulluğun aradan qaldırılması dövlətin birbaşa maliyyə yardımı ilə müqayisədə daha effektivdir. Ancaq inkişafın ilkin mərhələsində, ictimai həyata keçirməklə yoxsulluğun aradan qaldırılması neft zəngin ölkələrdəki proqramları vacibdir. İnkişafda geridə qalan ölkələrdə insanların işi ilə yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün ilk növbədə onların bacarıqlarını inkişaf etdirmək lazımdır. Bu baxımdan, inkişafın istənilən səviyyəsinə nail olmaq üçün hökumətin dəstəyi vacibdir.

Buna görə neft gəlirləri neft zəngin ölkələrdə yoxsulluğun aradan qaldırılmasında vacib idi və sosial-iqtisadi inkişafın əsas amillərindən birinə çevrildi. Məsələn, qeyd etmək olar ki, Asiya İnkişaf Bankının statistikasına əsasən, 2016-2017-cu illərdə Qazaxıstanda yoxsulluq səviyyəsi. şəhər əhalisi arasında 13,6% -dən 4% -ə, regionlarda isə 24,4% -dən 5% -ə düşüb. Azərbaycanda bu rəqəm müvafiq olaraq 45% və 5% təşkil etmişdir. Bu, neft dövrünün bu dövrdə iqtisadiyyata artması ilə əlaqədardır, dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin artması nəticəsində. Bir çox neft zəngin ölkələrin iqtisadiyyatlarında, yoxsulluq

göstəricisi ilə neft gəlirləri arasındakı əlaqənin oxşar formasında əmələ gəlməsi mümkündür. İqtisadiyyatın sürətli inkişafından sonra əhalinin gəlirlərinin artması sayəsində məşğulluq səviyyəsinin artması nəticəsində dövlət yoxsulluğun aradan qaldırılmasında birbaşa maliyyə yardımı göstərilməsinə ehtiyac yoxdur. Neft gəlirləri məşğulluğun artmasında da vacibdir. Neft gəlirlərinin səmərəli istifadəsi nəticəsində artan iqtisadi fəaliyyət həm özəl, həm də dövlət sektorunda əməyin ehtiyacını artırır. Bu, neft zəngin dövlətlərdə ən yüksək səviyyəli məşğulluğa gətirib çıxarır.

Bu proses eyni zamanda baş verir ki, əhalinin xərcləməsinin artması ilə, bu sahədə tələbatın ödənilməsi üçün xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsi və işçi qüvvəsinin artırılmasına ehtiyac var. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, bəzən iqtisadi artım nəticəsində əmək tələbi çox artıb ki, hökumət iqtisadi fəaliyyətdə iştirak etmək üçün miqrantları cəlb etməkdə maraqlıdır və bu istiqamətdə miqrasiya siyasətini həyata keçirir. Ölkənin iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən neftin satışından əldə edilən gəlirlər onun sürətli inkişafı üçün şərait yaradır. Neft gəlirlərindən dolayı, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dirçəldir ki, bu da ümumi dəyəri və adambaşına düşən dəyərin kəskin artmasına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunmaması və neft qiymətlərində dəyişikliklərə həssas olan iqtisadi siyasətlərin aparılmamasıdır.

Ümumiyyətlə, neft qiymətləri, eləcə də digər istehlak məhsulları dünya bazarında dövlətin tələb və təklifi əsasında formalaşır. Bu göstəricilərin hər birində dəyişiklik neftin qiymətinə və buna görə də bu ölkələrə birbaşa təsir göstərir. Nəticədə, neft ölkələrinin iqtisadiyyatı xarici amillər səbəbindən geridə qalır. Bu baxımdan, digər neft sənayesinin inkişafı üçün bol neft gəlirlərinin səmərəli istifadəsi və onların yönəldilməsi və bununla da iqtisadiyyatın güclü neftdən asılılığının aradan qaldırılması əsas məqsədlərdən biri olmalıdır. Bununla yanaşı, iqtisadiyyata mənfi təsir göstərə biləcək bir başqa aspekti də onun sonsuzluğudur. Başqa sözlə, hər hansı bir neft yatağı müəyyən neft ehtiyatlarına malikdir və bu ehtiyatların tükənməsi qaçılmazdır. Buna görə neft gəlirləri hesabına uzunmüddətli bir iqtisadi strategiya qurarkən, gələcəkdə neft gəlirlərindən səmərəli istifadə

etmək üçün iqtisadi potensialın qorunması imkanını yaratmaq üçün bu amil nəzərə alınmalıdır.

Neft zəngin ölkələr üçün xarakterik olan mənfi tendensiyalardan biri "Holland sindromu"dur. Bu sindromun ortaya çıxması, neft sektoru ilə əlaqədar ölkənin gəlirlərinin kəskin artımının daxili bazarda tələbatın kəskin artdığına və bu da öz növbəsində inflyasiyaya və ya yerli valyuta dəyərinin artmasına səbəb olur. Bu halda yerli məhsulların qiyməti xarici alıcılar üçün bahalı olur və bu, qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların rəqabətinin azalmasına gətirib çıxarır. Bu da özəl sektorun inkişafını gecikdirir və yerli biznesin stimullaşdırılmasına ehtiyac var. Eyni zamanda, "Holland sindromu"nun nəticəsi olaraq sektorlara daxil olan əməyin sızmasıdır qeyri-kommersiya məhsullarının istehsalı ilə məşğul olur.

Ancaq bu tendensiya bir çox mütəxəssis tərəfindən müsbət baxılır. Onların yanaşmalarına əsasən, ticarətdə payı kiçik olan istehsal sektorunda əməyin axıdılması iqtisadiyyatın uyğunlaşmasıdır və bu, təbiidir. Lakin neftin sonsuzluğuna baxmayaraq, bu yanaşma özünü doğrultmur və uzun müddətdə neft ehtiyatlarının tükənməsi və neft qiymətlərinin kəskin azalması bir sıra problemlərə səbəb ola bilər. Neft gəlirlərindən asılı olaraq milli valyutanın gücləndirilməsi, eyni zamanda, əhalinin satınalma potensialının artırılması, yerli məhsulların satışına mənfi təsir göstərən və ona tələbatın azaldılması ilə daha lüks məhsullara olan marağını artırır. Buna görə resurs zəngin ölkələr sırasıyla bu sindromun mənfi təsirlərini qarşısını almaq üçün müxtəlif iqtisadi vasitələr və üsullar istifadə olunur. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- milli valyutanın real məzənnəsinin gücləndirilməsinin qarşısının alınması. Bu məqsədlə, açıq bazar əməliyyatlarının köməyi ilə ölkələr hökuməti satın alırlar;
- xarici valyutada sənədləri. Eyni zamanda, ölkə daxilində, Mərkəzi Bankın pul siyasəti vasitəsi ilə, milli valyutanın tədarükünü artırmaqla, onların valyuta dəyərinin artmasına mane olur;
- xarici kapital axınının azalması. Bu alətlə yerli valyutada kəskin artımın qarşısını ala bilərsiniz. Burada əsas sahələrdən biri xarici investora dövlət

qiymətli kağızlarının satışını məhdudlaşdırmaqdır. Eyni zamanda, milli valyuta gəlirləri hesabına dövlət tərəfindən yaradılan bölüşmək davam edən daxili layihələrdə artım istifadə edərək, milli valyutanın xarici kapitalın mümkün mənfi təsirləri qarşısını almaq olar;

- suveren fondların yaradılması. Belə fondların yaradılmasının əsas məqsədi ölkənin iqtisadiyyatına daxil olan xarici valyutanın məqbul səviyyəsini saxlamaq və gələcək nəsillər üçün əlavə bir hissə toplamaqdır. Bu vəsait neft gəlirlərinin azalması ilə əlaqədar iqtisadi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün də istifadə olunur. Müvəffəqiyyətli bir nümunə Azərbaycan Respublikası Neft Fondudur və əhəmiyyətli mənbələrə malikdir və neft gəlirlərinin səmərəli istifadəsi üçün şərait yaradır;

- lüks mal və xidmətlər üzrə vergi rüsumlarının artması. Bu vergi təbiətdə uzunmüddətli deyil və yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərən lüks mal və xidmətlərin idxalı azaldılmasına yönəldilmişdir. Neft gəlirlərinin səmərəsiz istifadəsindən yarana biləcək mənfi proseslərdən biri də bəzi sənayelərdə real əmək haqqının kəskin artması ilə əlaqədardır.

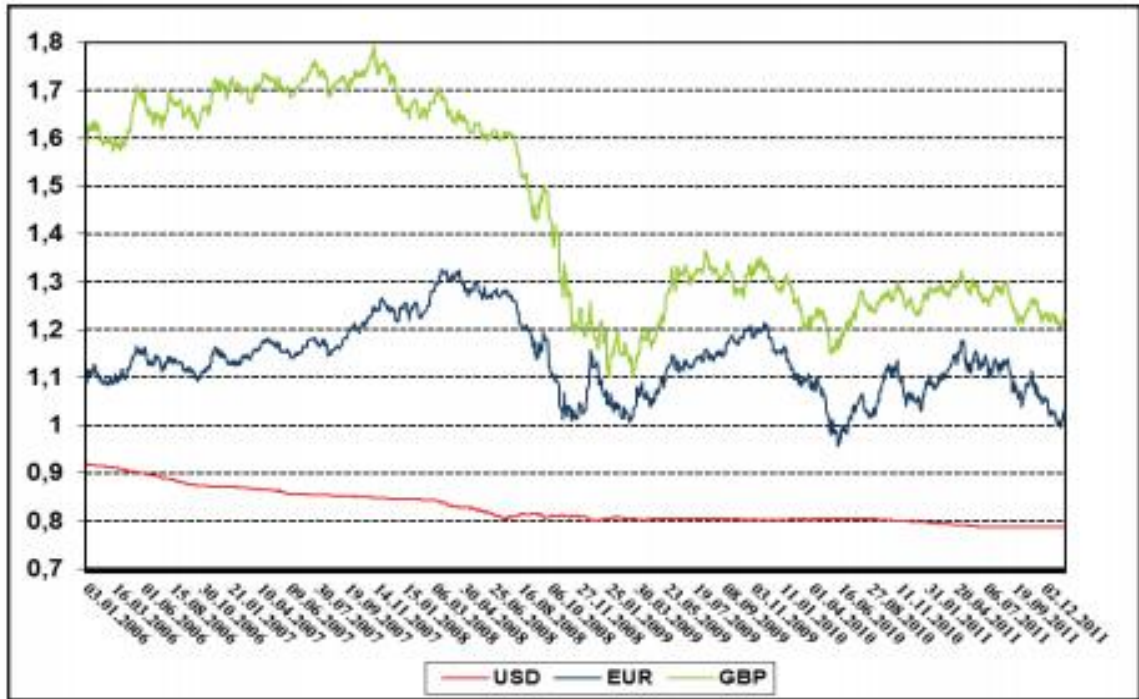
Beləliklə, əhalinin gəlirlərinin artması və xidmət sektorunda əməyə olan tələbatın artması ilə xidmət sektorunda əmək haqqının səviyyəsi artmaqdadır və bu sektorun əmək axınları. Bu, öz növbəsində qeyri-neft sektoru işçilərini qorumaq, onların əmək haqqını artırmaq üçün məcbur edir. İstehsalat sektorunun rəqabət qabiliyyətini itirmiş belə bir yükün artması, rentabelliğin daha da azalmasına səbəb olur. Buna görə neft istehsal edən ölkələr əsasən iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini təmin edən bütün sahələrdə eyni əmək haqqını qorumağa çalışırlar.

Azərbaycanla Norveç nümunələri müqayisə edilərək Norveçin resurslardan səmərəli istifadəsinin sirrinin ictimai nəzarətdə və şəffaflıqda olduğu qeyd edilir. Həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatında “holland sindromu”nun simptomları aşkar edilərək iqtisadi diversifikasiyanın qaçılmazlığı vurğulanır. İqtisadi diversifikasiya üçün vahid bir siyasət həlli (policy solution) yoxdur, bu, uzunmüddətli bir prosesdir və uzunmüddətli məqsədlər tələb edir. Ancaq məsələ üzərində ümumi bir

konsensus odur ki, iqtisadi diversifikasiyaya gedən yol investisiya mühitinin təkmilləşməsindən keçir və bunun üçün aşağıdakılar edilməlidir:

- stabil hüquqi çərçivələr;
- səmərəli makroiqtisadi və fiskal idarəçilik;
- bank sektorunun gücləndirilməsi;
- kiçik və orta müəssisələrin kreditlərə əlverişli çıxışı;
- xarici subyektlərin mülkiyyət hüquqlarının qorunması;
- insan kapitalına investisiyalar; sənaye sahələrinə investisiyalar;
- innovasiya və araşdırmalara (R&D) investisiyalar.

Diagram 1. Azərbaycan manatının ABŞ dolları, avro və funt sterlinqə nisbətən kursu

Mənbə: AMB, müəllif hesablamaları

Mənbə: (Кудрин А., 2013)

İqtisadi diversifikasiya üçün birbaşa xarici sərmayələr aparıcı elementdir. Bu baxımdan Azərbaycanın vaxt itirmədən öz ərazisində (məsələn, Naxçıvan Muxtar Respublikasında) xüsusi iqtisadi zonalar formalaşdırması tövsiyə edilir.

2.2. Azərbaycanın neft ixracı və “Holland sindromu”

Neft ölkələrindəki neft gəlirlərində iqtisadi inkişaf üçün istifadə olunduğundan, dövlətin birbaşa iştirakı ilə həyata keçirilir, fiskal siyasətin əhəmiyyəti artır. Biz neft gəlirlərinin müsbət aspektləri ilə yanaşı, onların da mənfi nəticələrə səbəb olduğunu qeyd etdik. Neft gəlirlərinin paylanmasında maliyyə alətlərinin əhəmiyyətindən dolayı bu mənfi təsiri azaltmaq üçün bir sıra maliyyə tədbirləri tətbiq edilir (Həsənlı Y, 2003: 214). Bu qayda olaraq, neft istehsal edən ölkələrin büdcələrini hazırlayarkən neft qiymətinin səviyyəsinə, yəni "kriteriyaya" istinad nöqtəsi təyin olunur. Qiymət səviyyəsinin qurulmasının əsas məqsədi neft qiymətlərində mümkün dəyişikliklərin dövlət büdcəsinə təsirinin azaldılmasıdır. Bu qiymət səviyyəsi dünya bazarında neft qiymətlərinin dəyişməsi üçün uzunmüddətli proqnozlar əsasında müəyyən edilir. Lakin, əlbəttə ki, neft qiymətlərinin dəqiq proqnozlaşdırılması çətindir. Buna görə bəzən qiymət artımı gözlənilən büdcə gəlirlərini artırır. Bu halda yığım üçün əlavə vəsait ayrılır. Və əksinə, əgər neftin qiyməti azalır və büdcəyə daxilolmalara mənfi təsir göstərsə, nəticədə kəsir yüksək neft qiymətləri dövründə yığılmış vəsaitlərdən ibarətdir.

Neft-qaz sektorunun markro-ekonomik çevrədə əhəmiyyətli olması bu sektorun ümumi daxili məhsulların strukturu, dövlət büdcələrinin gəlirləri və xarici ticarət dövriyyələrindəki payına olan nisbəti ilə ölçülür. Bu payın bölgüsü ölkənin iqtisadiyyatında optimal korelyasiyası inkişaf etməsi üçün əhəmiyyətli sayılır. Əks təqdirdə belə vəziyyətin müdhiş “Holland sindromu” adlandırılan iqtisadi fenomenlə müşayiət olunur. Hekşer-Olinin nəzəriyyəsinə əsaslanaraq həmin iqtisadi fenomenin praktik müstəvisində böyük neft industriyası yaratmış olduğu bir sıra ölkələrdə (Norveçdə, İngiltərədə, Meksikada və s) müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif vaxtlarda özünü göstərmişdir. Hadisənin əsasında 1960-1970-ci illərdə Şimal dənizin sahillərində Niderland dövlətinin təbii qaz hasilatının həyata keçirdiyi iqtisadi strategiyanın pis nəticələri durur.

Yəni, ölkədə təbii qaz bolluğunun olması yeni iqtisadi situasiya yaratmaqla onun geniş ixrac olunmasına rəvac vermiş, buna görə də ölkə büdcəsi və

iqtisadiyyatı mühüm dərəcədə təbii qaz kapitalının inhisarına keçmişdir. Yerdəyişməyə məruz qalmış gəlir artımı sayəsində ənənəvi olaraq ixrac yönümlü emal sənayelərində istehsalın məhdudlaşdırılması və ölkədə çatışmayan əmtəələrin idxalının yüksəlməsi baş vermişdir. Xarici bazarlardan aslı olması vəziyyətində dəyişən qiymət meylləri isə ölkənin çətin staqnasiya vəziyyətinə salaraq, əhalinin sosial vəziyyətini çətinləşdirmiş və gəlirlərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur (Забелина О., 2004: 39).

Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, xammal ixracı qorxulu bir hadisə deyil. Bu model ölkənin iqtisadiyyatının yüksəlməsinə gətirib çıxarır və ona ümumilikdə pis baxılmamalıdır. Bir sıra inkişafda olan ölkələr Kanada, Böyük Britaniya, Norveç və digərlərinin ölkə iqtisadiyyatlarının xammal ixracı əhəmiyyətlidir (Забелина О., 2004: 51). Buna görə də, həmin strategiyada başlanğıc prinsip ondan ibarətdir ki, bu vəziyyətdən sui-istifadənin olmasına yol verilməməsidir. Eyni zamanda nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, Holland sindromu avtarkiyalı iqtisadiyyatların məhsulu deyildir.

Onun qaynaqlandıran ticari inteqrasiya sistemləridir. Buna əsaslanaraq daha pis perspektivləri hədəfləyən nefti istehsal edən ölkələr vəziyyətdən çıxmaq üçün müvafiq olaraq Mineral Xammal Fondları yaradaraq, neft gəlirləri üçün spekulyativ əməliyyatlar həyata keçirirlər. Bugün Azərbaycanda reallaşdırılan neft strategiyası ilə ölkəmizdə Holland sindromunun baş verməsi amilini təmamilə nəzarətə götürmüşdür. Həmin nəzarətin əsasında isə dövlətin büdcəsinin optimal təsbit edilən neft ixracının satış qiymətləri, ARDNF təsisatlandırması ilə yanaşı başqa makro iqtisadi mexanizmlərdə dayanır (Hacızadə E.M., 2000: 45).

Neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsulların strukturunda olan payı həmin sahədə ən əhəmiyyətli makro-ekonomik göstərici olaraq özünü göstərir. Neft-qaz istehsal edən inkişaf etmiş ölkələr neft qaz-sektorunda ÜDM-in strukturunda olan payı 20-30% çox olur.

Ümumilikdə isə neft-qaz sənayesində ənənəvi olaraq bu ölkələr üçün müvafiq olan standartların 20-25% olması optimal sayılır. Bununla yanaşı ÜDM-in

adambaşına düşən həcmi 20-25 dollar mindən yuxarı olması əsas şərtlərdəndir. Azərbaycanda bu göstəricilər hal-hazırda 48,5% və 6008 dollar təşkil edir.

Araşdırmalara əsasən, Azərbaycanın iqtisadiyyatında neft sektorundan fərqli olaraq qeyri-neft sektorunda istehsal olunan malların həqiqi artımı zəif inkişaf etməkdədir.

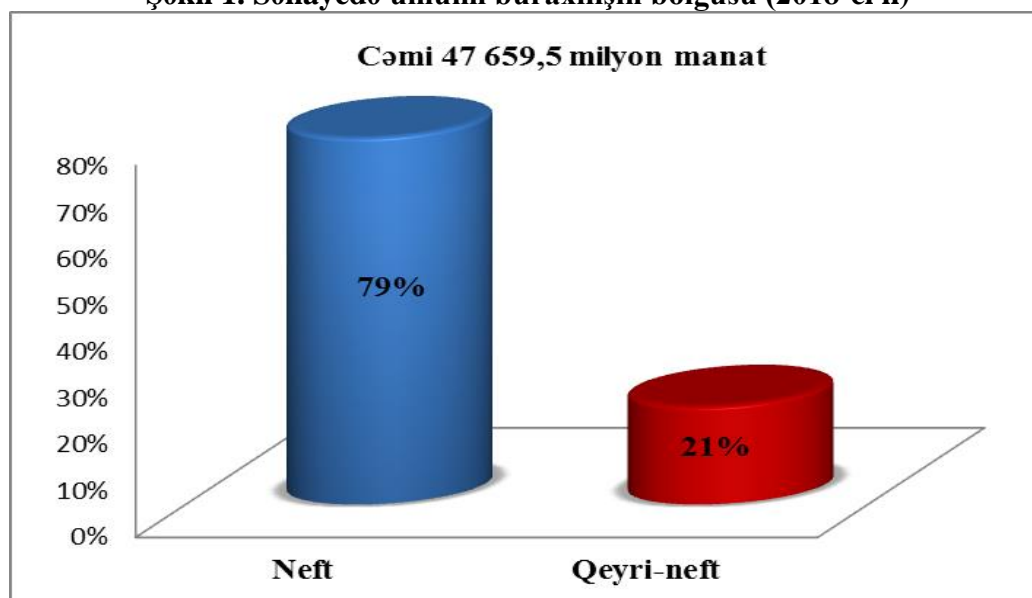
Bu xüsusəndə neft sektoru ilə müqayisə olunduqda bu sektora daha az xarici investisiyaların cəlb olunması və həmin sektorun məhsullarına qarşı xarici tələbin zəif olması ilə əlaqəlidir.

2018-ci ildə sənayedə istehsal olunan malların və göstərilən xidmətlərin ümumi həcmi 47659,5 milyon manat olmuşdur ki, bu da ötən illə müqayisədə nisbətən 1,5% artmışdır.

Neft sənayesində 37611,6 milyon manat olmuşdur ki, bu da keçən illə müqayisədə nisbətən 0,4% artmışdır.

Qeyri-neft sənayesində isə 10047,9 milyon manat olmuşdur və keçən illə müqayisədə nisbətən 9,1% artmışdır.

Şəkil 1. Sənayedə ümumi buraxılışın bölgüsü (2018-ci il)

Mənbə: Hacızadə E.M., (2001) Azərbaycanın təbii qaz potensialı: reallıqlar və virtual cizgilər. Bakı: Elm, 263 s..

Azərbaycan Respublikasında 2016-2018-ci illərdə neft-qaz-sektorunun əsas makroiqtisadi göstəricilər aşağıda göstərilmişdir

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasında neft-qaz-sektorunun əsas makroiqtisadi göstəriciləri (2016-2018)

Göstəricilər	Ölçü vahidi	2016	2017	2018
ÜDM bazar qiymətləri ilə	Milyon manat	54433,1	70135,1	79797,3
Real artım tempi	%	96,1	100,1	101,4
Neft-qaz sektoru, ÜDM, əsas qiymətlərlə	milyon manat	37717,2	24075,6	31369,3
Real artım tempi	%	98,5	94,7	100,8
Neft-qaz sektorunun ÜDM-də payı	%	41,3	31,8	65,2
Bütün sənaye	%	28,3	47,2	70,2

Mənbə: (Səfərov Q.Ə., Dadaşova K.S., 2011).

Cədvəldən göründüyü kimi, respublikada neft-qaz hasilatının 2016-2018-ci illərdə olan artımı neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsulundakı mövqeyinin möhkəmlənməsi ilə nəticələnmişdir. Cədvəldən həm də, neft-qaz sektorunun Respublikamızın bütün sənayə sahələrindəki payının maksimum olduğu da göstərilir. Başqa sözlə desək, neft-qaz sektorunun potensialına əsasən bütün ölkədə sənaye komplekslərinin 90%-dən çoxunda eynidir. Buna əsasən də, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi sənaye kompleksinin payının artmasında da xüsusi diqqət göstərməli, aparılan sənaye siyasətinin diversifikasiya genişliyi təmin olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası son 10 ildə ümumi daxili məhsulun artma tempinə əsasən dünya ölkələrinin arasında lider olmuşdur. Son 15 ildə 20%-lik orta illik artma sürəti ölkənin iqtisadiyyatında ümumi olaraq 6,2 dəfə artmışdır. Bu artma şübhəsiz olaraq, 1995-ci ildən bu günə qədər dəniz neft-qaz yataqlarına yönəldilən investisiyalar, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin inşa edilməsi, dünya neft-qaz bazarında dinamik qiymət meyllərinin olması ilə və buna əsaslanaraq neft-qaz sektorunda özünün natural ifadədə 5,9 dəfə yüksəlməsi nəticəsində də baş vermişdir. Bu artma diapozonunda son 15 ildə karbohidrogen məhsulunun dünya bazarında olan qiymət yüksəlmələri ilə mütnasibləşdirməklə görmək olar ki, ümumi olaraq neft-qaz sektorunda potensialı bu müddətdə 10-12 dəfədən çox artmışdır. Müvafiq müddət ərzində qeyri-neft sektorunun illik artımı

10% təşkil etmiş və ötən illərdə 3,8 dəfə yüksəlmə baş vermişdir. (Голландская болезнь | Банки.ру).

Bütün istehlak olunan indekslərə əsasən qorunub-saxlanılan müvafiq müddətdə ÜDM ilə neft-qaz sektoru və qeyri-neft sektoru arasında satatistik xətti əlaqə - korrelyasiya nisbətlerini aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar (Hacızadə E.M., 2001,s.32).

Ümumiyyətlə, neft ixrac edən ölkələrin əksəriyyətində “Holland sindromu”nun təzahürləri özünü göstərir. Neft istehsalı və ixracının artmasından əldə edilən “neft dollarının” valyuta bazarına daxil olması nəticəsində milli valyutanın möhkəmlənməsi “Holland sindromu” nun əsas xarakterik xüsusiyyətidir.

Neft pullarının artması ilə cəmiyyətin ölkənin təbii sərvətlərindən gələn gəlirlər hesabına həyat şəraitlərinin yaxşılaşdırılması gözləntiləri və tələbləri nəticəsində dövlət, sosial xərcləri artırır və nəticədə inflyasiya yüksəlir. Milli valyutanın möhkəmlənməsi nəticəsində ənənəvi ixrac məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi və qeyri-neft sektoruna aid ixracın səviyyəsinin azalması qaçılmaz olur.

2.3. Azərbaycan reallıqları şəraitində “Holland sindromu”nun həlli metodları

Hollandiya xəstəliyinin dövlət iqtisadiyyatının qısamüddətli və uzunmüddətli nəticələri əmtəə istehsalına mənfi təsir göstərən dəyişikliklərdir.

Holland sindromu o vaxt baş verə bilər ki, böyük həcmdə xarici valyutanın daxil olması (təbii sərvət gəlirlərdən) real valyuta məzənnəsinin bahalaşmasına səbəb ki, bu da qeyri-xammalın ixracı zamanı daha az rəqabətin olması ilə nəticələnir. Bunun qarşısını almaq üçün çoxistiqamətli yanaşma tələb olunur. İlk istiqamət olaraq mümkün qədər gəlirlərin daxili bazara daxil olmasının qarşısını alır. Azərbaycan Neft Fondu bu sahə üzrə mərkəz rolunu oynayır və Azərbaycanın bu günə qədər əldə etdiyi fiskal gəlirlərdən təxmini olaraq yarısını bu fonda akkumulyasiya edir. İkinci istiqamət olaraq neftdən əldə edilən gəlirlərin

xərclənməsi ilə qaydaların tətbiq edilməsi ilə maliyyə ehtiyatlarının saxlanılmasından yararır. Üçüncü istiqamət olaraq çevik idxal rejimi üçün imkan verilməsidir ki, bu da ölkəyə daxil olan xarici valyutaların bir hissəsi ölkəni tərk etsin. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan “Doing Business” hesabatının ticarətin asanlaşdırılması indeksi olaraq minimum nəticəyə sahibdir. Dördüncü istiqamət olaraq isə məhsuldarlıqları artırmaq və xüsusi sektorların bazar qüvvələrinə asan reaksiya verməsi üçün imkan yaratmaq struktur islahatlarının sürətlənməsi və infrastrukturun təkmilləşməsindən ibarət olur (Забелина О., 2004).

Azərbaycanı Qərbi dövlətləri və Asiya-Sakit okean ölkələrinin, ilk növbədə Çinin xammal əlavəsinə çevrilməsi təhlükəsinin aradan qaldırılması üçün, iqtisadi inkişafın çox modeli əvəz edilməsi lazımdır. Bir tərəfdən, "Holland sindromu" təhrik edən manatın yenidən qiymətləndirilməsi təcrübəsini ləğv edərək makroiqtisadi siyasəti dəyişmək zəruridir. Müxtəlif dövlət fondları ehtiyat fondlarında "Dondurulmuş" real aktivləri investisiya başlamaq lazımdır. Eyni zamanda, neft və qaz müəssisələrinə deyil, uzunmüddətli perspektivdə neftin qiymətləri ilə mənfi həddə saldıqı şirkətlərə prioritet verilməlidir.

İstehsalçı sənayesi məhsullarının beynəlxalq bazarında tədarükün artması milli valyutanın məzənnəsini dəyişir. Əlverişli iqtisadi şərtlər xammalın ixracında kəskin bir sıçrayış şərti və valyuta məzənnəsinin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da valyuta məzənnəsinin artmasına səbəb olur. Belə şəraitdə ölkədən digər malların, xüsusilə emal və yüksək texnologiyalı sənayenin ixracının səmərəsi azalır. İqtisadiyyatın istehsal sektoru istehlakçıları itirir, çünki ucuz daxili məhsulların axını səbəbindən daxili bazarda rəqabətə gələ bilmir.

Uzunmüddətli dövrdə idxal malları ilə rəqabət qabiliyyətli əmtəə istehsal fəaliyyəti azdır. Onların əmək haqqı icazə verilən maksimumdan çoxdur, çünki kifayət qədər investisiya yoxdur. Sektorlar yüksək xərclərdən ötrü sərmayə yatıra bilmirlər, xarici gəlirlər isə madencilik sektoruna yönəldilir. Tədricən qiymət böhranı ağırlaşır, texnoloji boşluq başlayır. Geri çevrilmə sektoru azalır.

Qiymət dəyişkənliyinin əmtəə bazarlarının əsas xüsusiyyətinə aid olduğunu xatırlamaq vacibdir. Makroiqtisadi bir qeyri-sabitlik var. Resursların yüksək

qiymətləri və milli valyutanın güclənməsi ilə Hollandiya xəstəliyi daha da ağırlaşır. Əmtəə ixrac qiymətlərinin düşməsi ticarət balansını pisləşdirir və milli valyutanın devalvasiyası baş verir. İqtisadi yenidən qurulmanın göstəriciləri formalaşır, istehsal sektorunun inkişafı sürətlənir. Makroiqtisadi qeyri-sabitlik, ölkənin xammal ixracatçıları struktur və regional qeyri-sabitliyin sabit bir vəziyyətində saxlayır.

"Holland sendiromu" nun müalicəsi uzunmüddətli struktur dövlət siyasətinin problemdir. İqtisadi yenidən qurulma sahəsində yalnız daimi və məqsədyönlü iş "Holland sendiromu" aradan qaldırılması üçün şərait yaradır (Гаджиев Ш.Г., 2000: 150).

Beləliklə, 2000 - 2012 - ci ildə Azərbaycan neft və qaz ehtiyatları (neft, neft məhsulları və qaz) üzrə artan qiymətlər səbəbindən ödəniş balansında kəskin artım göstərmiş, bu da iqtisadiyyatın əsas tendensiyalarına təsir göstərmişdir. Nəticədə manatın real effektiv məzənnəsi 90,1% artmışdır.

Güclü bir ödəniş balansının mənfi təsirini məhdudlaşdıran əsas vasitə, ehtiyat fondundakı neft və qaz gəlirlərinin bir hissəsini və xarici mal varlığında saxlanılan Milli Sərvət Fondunun qənaət siyasətidir. Ötən dövrdə qənaət səviyyəsi ehtiyat fondlarının formalaşması meyarlarının daimi araşdırılmasından və azaldılmasından asılı idi.

Cədvəl 2. Hollandiya xəstəliyi ilə mübarizə üsulları

Yanaşma	Metod
Müdafiəçilik	- məzənnə və satılan malların qorunması; - tariflərin artırılması və ya idxal kvotalarının azaldılması;
Diversifikasiya	seçilmiş qeyri-ilkin sənayelərdə investisiyaların idarə edilməsi; - əhalinin resurs sərvətinə bərabər bərabər olması üçün büdcə gəlirlərinin yenidən bölüşdürülməsi; - maliyyə sisteminin inkişafı;

Mənbə: (Həsənlı Y., 2003)

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və hökumətin pul siyasətini yumşaltmaq siyasətinin əlavə bir nəticəsi olaraq, pul kütləsinin həddən artıq artması inflyasiya hədəflərinə nail olmaq və bazarda kredit dərəcələrini aşağı salmaq idi.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının siyasəti inflyasiya hədəfinə nail olmaq və valyuta bazarında müdaxilələrin azaldılması istiqamətində düzgün istiqamətə yönəldilmişdir. Hökumət güclü bir ödəniş balansı şəraitində makroiqtisadi göstəricilərin sabitliyini təmin etmək üçün neft və qaz gəlirlərinin qənaət həcmi təmin etməlidir. Bütçə qaynağını formalaşdırarkən neftin baz qiymətini barelə 80 dollar səviyyəsində yerləşdirmək məsləhətdir (Əliyev T.N., Babayev M.T., 2003: 15).

III Fəsil MÜASİR İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ “HOLLAND SİNDROMU” İLƏ MÜBARİZƏ PERSPEKTİVLƏRİ VƏ METODLARI

3.1. “Holland sindromu” şəraitində hökumətin iqtisadi siyasəti

İqtisadi siyasət - bir sıra tədbirlər, makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi qərarların seçilməsi və həyata keçirilməsi üzrə hökumətin fəaliyyətidir . İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi sosial əhəmiyyətli məqsədlərə nail olmaqdan ibarətdir. İqtisadi siyasətin məqsədi hazırda ölkə iqtisadiyyatının dövləti tərəfindən müəyyən edilir.

İqtisadi siyasəti həyata keçirmək üçün ilk cəhdlər "nöqtə təsir" strategiyası ilə əlaqələndirildi. Bu şərtlərə əsasən, gömrük, aqrar, sənaye və sosial siyasət formaları nisbətən müstəqil istiqamətlər hesab edilmişdir . Daha sonra, 20-ci əsrin əvvəlində bu kompleks yanaşma əvəzləşdirilmiş, bir-birinə bağlı yanaşma seçimi ilə əvəz edilmişdir. İqtisadi siyasət daha mürəkkəb ümumi iqtisadi xüsusiyyətə çevrilmişdir.

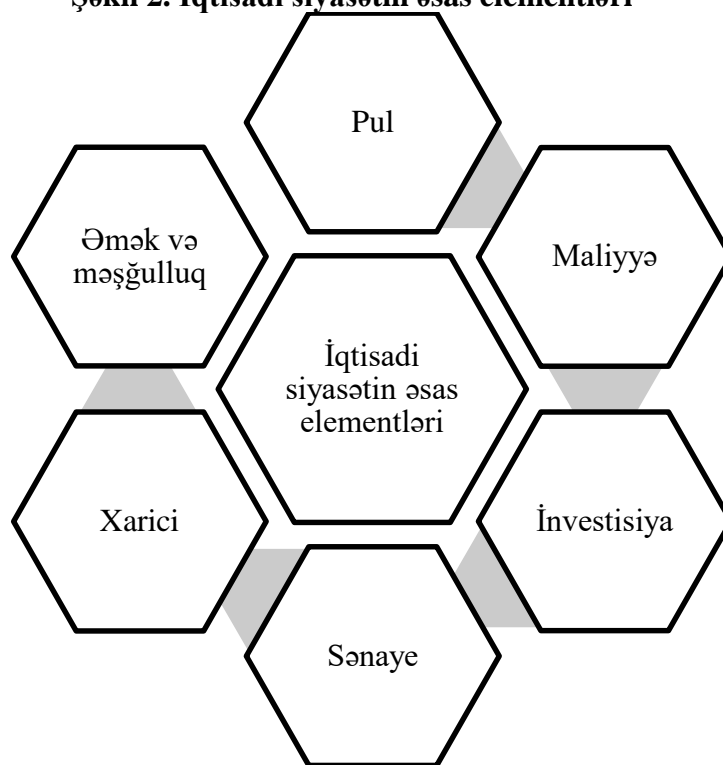
İqtisadi siyasət sahəsində müxtəlif yanaşmalar və təsnifat meyarları mövcuddur. Sektor və institusional meyarlara əsaslanan yanaşmada, sənaye, kənd təsərrüfatı, sosial, nəqliyyat, xarici iqtisadi və s. aşağıdakı sahələri əhatə edir. Funksiya yönümlü yanaşma əsasında biz iqtisadi siyasətin maliyyə, struktur, qiymət, pul və digər sahələrini ayırd edə bilərik (Фетисов Г. Г., 2008, s.79).

İqtisadi siyasət dövlətin iqtisadi siyasətini bir araya gətirən bir sıra müxtəlif istiqamətlər, elementlərdir.

Bütün ölkələrdə iqtisadi böhranların və sosial dəyişikliklərin müxtəlif vaxtlarda iqtisadi gedişlə bağlı olaraq dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi məcburi olmuşdur.

Keçid dövrünün olduğu ölkələrdə iqtisadiyyat liberallaşmağa doğru getdikcə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu, istehsal sırasında təsirli olmaq əvəzinə, iqtisadi vəziyyətin əlverişli səviyyəyə gəlməsi üçün lazım olan tənzimlənmə, planlama və nəzarət etmə hallarına çevrilir. Özəl təşkilatların sayının artırılmasına bərabər olaraq dövlətin tənzimləmə və nəzarət etmə rolu da artır (Гильмундинов В. М., 2008,s.10).

Şəkil 2. İqtisadi siyasətin əsas elementləri

Mənbə: (Hüseynov V. A., 2005)

Son zamanlar, bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrin iqtisadi inkişafında hökumətin rolu daha aktiv hala gəlmişdir. Bu, yalnız "bazar uğursuzluqları" ilə deyil, xarici iqtisadi əlaqələrin intensivliyinə, bu şəraitdə yerli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və elmi və texnoloji inkişafın sürətlə inkişafına da səbəb olur. Sosial-iqtisadi problemləri həll etmək üçün bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi hökumət səviyyəsində dəfələrlə qeyd olundu (www.e-qanun.az -2018).

Ölkənin neftdən asılılığını və ödəmələrin güclü bir balansını nəzərə alaraq, hökumət onlarla əlaqəli riskləri nəzərə almalıdır və manat dəyərini və inflyasiyanı yönəltməlidir. Burada üç strategiya da mümkündür: birinci neft və qaz gəlirlərinin tam istifadəsini nəzərdə tutur; ikincisi büdcənin sərf edə biləcəyi neft və qaz gəlirlərinin payını açıq şəkildə müəyyən edən bir növ "fiskal qayda" nəzərdə tutur; üçüncü, cari neft gəlirlərinin ümumi qənaətidir.

Azərbaycan hökuməti valyutanı Stabilizasiya Fondundan manata dəyişdikdə və onun xərclərini artırıqda inflyasiyanın riski yüksəldi. Xüsusilə, bu səbəbdən inflyasiyanı azaldan hədəflər ildən-ilə əldə edilməmişdir. Müasir dünyada dövlət

mərkəzi bankların və hökumətlərin sərəncamında tənzimləyici tədbirlərdən tamamilə asılı olduğundan, üç-beş il ərzində inflyasiya ilə mübarizə edə bilər. Azərbaycanda, siyasi məqsədyönlü təzyiq və iqtisadiyyatın fərdi sektorlarını maliyyələşdirmə zərurəti altında, hökumət pul siyasəti nəzarətini asanlaşdırdı. Eyni zamanda, ehtiyat fondlarında ölkənin neft və qaz ixracından əldə etdiyi gəlirin əhəmiyyətsiz bir hissəsini saxladılar.

Mərkəzi Bank xarici valyutanın alınması üçün müdaxilələrə qoşulmazsa, onda daxili bazarda gəlirlərinin artması ilə manat güclənir və bu, müəssisələrin xarici əməliyyatlar üçün xarici valyutanı satın almasını asanlaşdırır. Valyuta Azərbaycanda tirajı daxil etmir, həmişə yalnız xarici əməliyyatlarda istifadə olunur. Mərkəzi Bankın daxili bazarda xarici valyutanın alınması üzrə müdaxilələrə iştirakı ilə, əlavə olaraq, manat kütləsi alınır və Mərkəzi Bank tərəfindən alınan valyuta dünya bazarında valyuta aktivlərində saxlanılır. Hökumət, Mərkəzi Bankın valyuta hesablarında neft və qaz gəlirləri (manat, vergi və ixrac rüsumları ilə) şəklində alınan resursları yerləşdirdikdə, valyutanı alır. Neft və qaz müəssisələri ixrac qazanclarını satarkən bazarda vuran pul bu resursların alıcılarından birinə, yəni hökumətə, valyuta ehtiyatlarının manat məzənnəsi üzrə təzyiqini azaldır. Əvvəlki illərdə valyutanın axını o qədər böyük idi ki, belə alışlar yalnız bu təzyiqləri qismən azaldır və eyni zamanda manat pul kütləsinin artımını azaldır, lakin hələ də həddindən artıqdır (www.economy.gov.az).

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və ya Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təmsil olunan hökumət, xarici əməliyyatlar üçün xarici valyuta ehtiyatlarından istifadə edə və ya xarici aktivlərdə saxlaya bilər. Mərkəz bankı xaricdəki xarici valyuta hesablarında dollar yerləşdirir. Dollar hesabları yalnız ABŞ bankları və bəzi beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən açılır. Azərbaycan müəssisələri və vətəndaşları banklarda xarici valyuta hesabı açma imkanı ilə təmin etmək üçün, bu banklar hesabına malik olan ABŞ bankları və ya başqaları ilə müxbir hesabları açmalıdır. Eyni şəkildə, MDB ölkələri, məsələn, MDB ölkələri manatla yerləşdirmək istəyirlərsə, Azərbaycan bankları ilə müxbir əlaqələrə malik olan banklarda manat hesabları olmalıdır, öz növbəsində, Azərbaycan

Respublikasının Mərkəzi Bankı ilə hesabları var. Dollar pulları ölüb qalmamaq üçün Azərbaycan Bankı onları maraqlandıran və ya dollar və ya digər valyutalarda ifadə edilmiş sıx və etibarlı qiymətli kağızları alır.

Hökumət, Mərkəzi Bank hesablarında xarici valyutada ehtiyat fondlarını saxlamamaq qərarına gəldi, amma onları manatla mübadilə etmə qərarı alındıqda dollarlar hələ də Mərkəzi Bankda qalacaq və əlavə olaraq hökumətin manatlarda bərabər miqdarda pul olacağı gözlənilir. Maliyyə Nazirliyinin valyutasını Mərkəzi Bankla valyuta hesablarına yerləşdirir və ya ona valyuta satarsın, pul vahidi valyuta bazarlarına yerləşdirilsin. Qorunan ehtiyatların idarə edilməsi üçün hökumət təşkilatı yaradarkən, Mərkəzi Bankla müqayisədə hərəkət etməsi lazım olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

Başqa sözlə, yerli biznes tərəfindən qazanılmış bütün valyutalar, Azərbaycan xaricində kreditlər və ya investisiyaların geri qaytarılması müəssisələr, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və hökumət tərəfindən xarici valyuta zonasında ayrılır. Mərkəzi Bankın xarici valyutada qızıl və valyuta ehtiyatları şəklində ölkəyə daxil olan vəsaitlərin bir qismini saxlamağa imkanları bütün maliyyə sisteminin işləməsini və hər hansı müəssisə və vətəndaşın valyutasına çıxışını təmin edir. Bu xarici texnologiyaların, idxal olunan məhsulların, xarici kreditlərin cəlb edilməsinə və xaricdə layihələrə sərmayə qoymağa imkan verir (O.N.Aras, E.Süleymanov, 2016,s.275).

Mərkəzi Banklar tərəfindən ehtiyatlarının yerləşdirilmə qaydaları və yerləşdirdikləri aktivlərin etibarlılıq səviyyəsi bütün ölkələr tərəfindən qəbul edilmişdir. Qızıl və xarici valyuta ehtiyatlarının sərmayə qoyduğu aktivlər çox etibarlı və sıx olmalıdır. Qurulan ciddi kriteriyalardan kənara çıxma, valyuta aktivlərinin bir hissəsinin qızıl ehtiyatlarında hesablanmayacağına və investorların Azərbaycanın beynəlxalq hesablaşmalarının daha az təminat verdiyini qəbul edəcək. Bu, ölkədə məzənnə siyasətinin və buna görə də investisiya cəlbədiciliyinin predmetliyini müəyyən edən valyuta məzənnəsinin formalaşdırılması qaydalarıdır. Bütün ölkələr eyni şəkildə hərəkət edirlər. Məsələn,

Çin, ixracdan böyük valyuta mənfəətini alan, onları xarici aktivlərə yerləşdirərək, əhəmiyyətli bir hissəsini saxlayır.

3.2. İxracın strukturunda qeyri-neft sektorunun payının artırılması imkanları

Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektorlarında sərmayə qoyuluşlarından kifayət qədər faydalana bilmədiyini qeyd etmək olar. Ancaq böyük miqdarda sərmayə qoyuluşuna ehtiyac vardır.

İqtisadi siyasətdə şəffallıq, uzaqgörənlik və ehtiyatların səmərəli olaraq paylanmasına qərar verilərkən ilk olaraq nəzərə alınmalıdır ki, neft sektorunun sürətlə inkişafından sərbəst bazar mexanizmlərinə keçid edərkən yüksək səviyyədə istifadə olunsun. Azərbaycanın iqtisadiyyatında xarici sərmayə axımının artması və onların mühafizə edilməsi üçün bütün şərtlərin yerinə yetirilməsi ölkənin iqtisadi siyasətində prioritet təşkil etməlidir. Bu əhəmiyyətli bir hissə olaraq həmişə ölkənin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatlarını beynəlxalq aləmdə mövqelər qazanmaq üçün effektiv vasitə kimi istifadə edən heç kimə sirr deyil. Azərbaycanın tərəfdaş ölkələri ilə birlikdə həyata keçirilən neft və qaz layihələri bir çox dövlətlərin enerji balansını və enerji təhlükəsizliyini təmin edir. Azərbaycan qazının Avropa bazarlarına çıxarılması layihəsi Avropa bazarına enerji bazarında iştirak coğrafiyasını genişləndirəcək (O.N.Aras, E.Süleymanov, 2016,s.277).

Eyni zamanda, bu gün ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatının əmtəəlikdən asılılığı və qeyri-neft sektorunun inkişafıdır. Bu, son bir neçə il ərzində ölkədə aparılan islahatlara diqqət yetirir. Təsadüfi deyildir ki, hazırda ölkə ÜDM-nin əksəriyyəti qeyri-neft sektoru tərəfindən formalaşır. Əgər 2016-2017-ci illərdə ölkənin ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı yalnız 40 faiz təşkil etsə, bugün bu göstərici demək olar ki, 70 faizə çatır.

İqtisadiyyatın özünü diversifikasiya prosesi son dərəcə çətin olmasına baxmayaraq, qlobal iqtisadiyyatdakı mövcud qeyri-sabitlik ilə olduqca vaxtlı bir

addımdır. Və bu, ölkənin iqtisadi sisteminin modernləşdirilməsinin yolunun başlanğıcıdır.

Beləliklə, 2017-ci ildə Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafı üçün qeyri-neft sənayesinin və kənd təsərrüfatının inkişafı seçilmişdir. Və 2017-ci ilin birinci yarısının nəticələri olduqca təsir edicidir.

Eyni zamanda qeyri-neft sənayesi 4,4 faiz, kənd təsərrüfatı isə 2,2 faiz artıb. Ölkənin valyuta ehtiyatları hesabat dövründə təxminən üç milyard dollar artaraq 40,6 milyard dollara çatıb.

Xarici ticarət dövriyyəsinin göstəricilərinə gəldikdə, onlar da artım göstərir. Bu ilin ilk altı ayı ərzində ixrac qeyri-neft ixracı da daxil olmaqla 36 faiz artıb, 27 faiz, idxal isə 15 faiz azalıb. İlin sonuna qədər qeyri-neft ixracının sayəsində ticarət artığının daha da artması dəqiq olaraq gözlənilir. Ölkədə sahibkarlığın inkişafı və Azərbaycan məhsullarını dünya bazarlarına çıxarmaq üçün dövlət dəstəyi tədbirləri meyvə gətirir.

Uzun müddətli fəaliyyətlərdən əldə edilən maddi təmpləri gözləyirik, yerli məhsulların ixrac strukturunda dəyişikliklərə şahid oluruq. Bu baxımdan qeyri-neft sənayesinin və kənd təsərrüfatının iqtisadi artım və ixracın əsas mənbəyinə çevrilməsini gözləmək olar.

Nazirlər Kabinetinin iclasında çıxışında Prezident İlham Əliyev ölkəyə valyuta axınının asanlaşmasına imkan verəcək potensial sahələri açıqlayıb. Və bu siqnallar daha mənalı və real dividendlər almaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Birincisi, Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının fəal ixracatçısı olacaq. Fındıq, badam, tütün, pambıq, çay, ipək, taxıl, zeytun, şəkər, üzüm və onlardan məhsullar beynəlxalq ixrac bazarlarına çıxmaq üçün böyük imkanlar yaradacaqdır. Bundan başqa, dövlət başçısı qeyd etdiyimiz kimi, onlar dünyanın bir çox ölkələrindən məhrum olan Azərbaycanın təbii ehtiyatlarıdır və bu da ölkənin rifahı üçün istifadə edilə bilər. Qeyd edək ki, ənənəvi bazarlara əlavə olaraq Avropada, Fars körfəzində və Asiyada da Azərbaycan məhsullarına maraq var.

Azərbaycanın sənaye məhsulları beynəlxalq bazarlarda tələbatdan azdır. Sənaye istehsalı fərdi məhsullar üzrə ixracın gömrük statistikasına daxili qeyri-neft

sənayesi məhsullarının artan ixracatının sübutudur (O.N.Aras, E.Süleymanov, 2016,s.278).

2017-ci ilin birinci yarısında qızıl ixracı 64 faiz, elektrik enerjisi - 300 faiz, alüminium - 30 faiz, plastik məmulatlar - 22 faiz, avadanlıqlar, mexaniki qurğular - 50 faiz, mis - 67 faiz, mis konsentratları daş, gips, çimento – 3%, kimyəvi məhsullar – 8%, qurğuşun – 123%, filtrlər – 100% artmışdır.

Azərbaycanın ÜDM-in 80 faizi özəl sektordan gəlir ki, bu ölkəyə xarici investorları cəlb edir. Bu gün qeyri-neft sektorunda - kənd təsərrüfatında, yeni sənaye sahələrinin yaradılmasında böyük investisiyalar aparılır. 2017-ci ildə ölkənin iqtisadiyyatına 5 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur və onların çoxu xarici investisiyalardır.

Xarici və daxili investisiyalar vasitəsilə sənaye parkları, sənaye zonaları, aqroparklar və iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması ölkənin ixrac potensialını bir qədər artırılmışdır.

Tikinti sektorunun, nəqliyyatın, İKT və turizmin rolu ölkənin qeyri-neft potensialının inkişafı üçün vacibdir. Bu sektorlardakı dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artması neft və qaz gəlirlərindən asılılığını azaldacaq

Cədvəl 3.Hökumətin prioritet elan etdiyi qeyri-neft sektorlarının beynəlxalq seçim meyarlarına görə qiymətləndirilməsi

Sektorlar\Meyarlar	Sektorun digər sektorlarla əlaqəsi	Sektorun əməkətutumlu olması	Sektorun ixrac potensialı	Sektorun idxalı əvəzetmə potensialı
1. Kənd təsərrüfatı	Yüksək	Yüksək	Yüksək	Yüksək
2. Balıqçılıq	Orta	Zəif	Yüksək	Yüksək
3. Yeyinti sənayesi	Yüksək	Orta	Yüksək	Yüksək
4. Yüngül sənaye	Orta	Orta	Orta	Orta
5. Tikinti sənayesi	Orta	Orta	Orta	Orta
6. Kimya sənayesi	Yüksək	Yüksək	Yüksək	Yüksək
7. Cihazqayırma	Orta	Orta	Orta	Zəif
8. Turizm sektoru	Orta	Orta	Zəif	Zəif
9. Elektroenergetika	Orta	Zəif	Yüksək	Yüksək
10. Təhsil sektoru	Orta	Yüksək	Zəif	Orta

Mənbə: (Sabiroğlu İ., 2001)

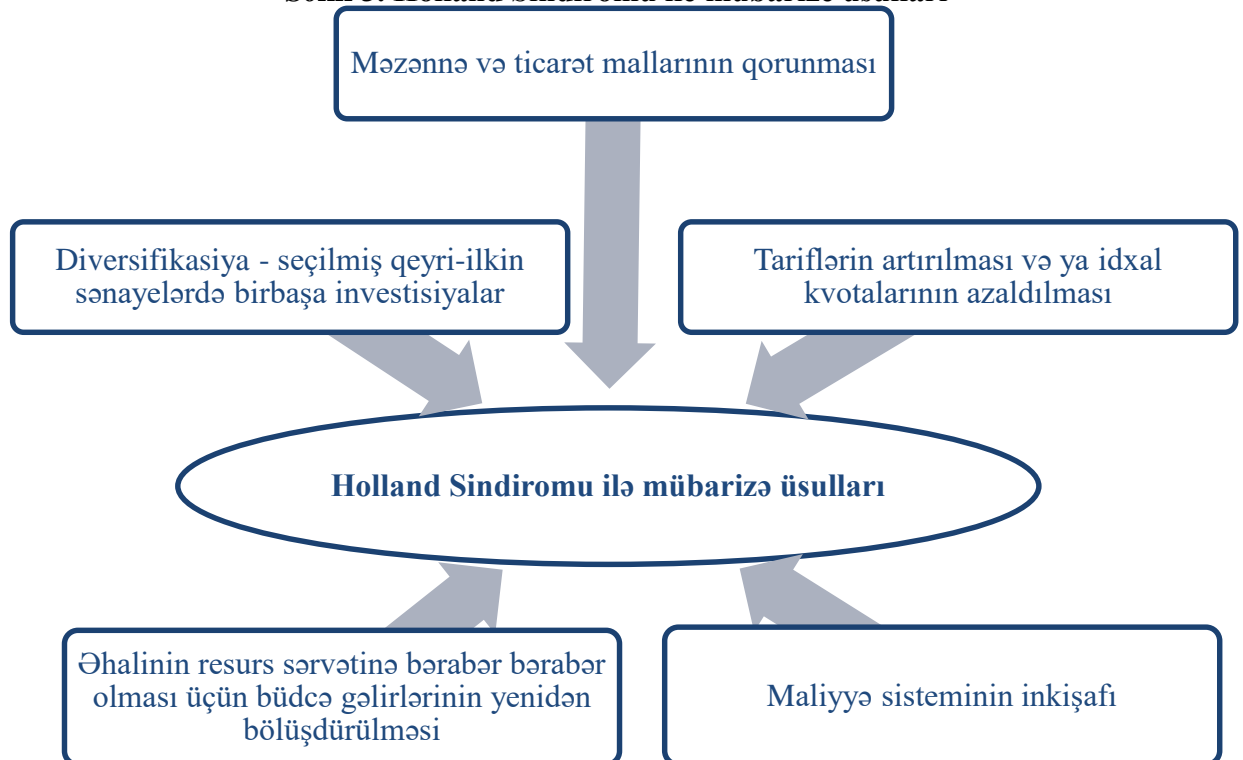
Beləliklə, Azərbaycanda həyata keçirilən islahatların əsas məqsədi iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır ki, yüksək qiymətli məhsulların dünya bazarına çıxarılması kimi bir göstərici ilə xarakterizə olunur. Bu valyuta mənfəətinin axını təmin edir, iqtisadiyyatı gücləndirir, milli valyutanı devalüasyondan etibarlı qoruyur, yüksək ixtisaslı iş yerlərinin yaradılması üçün şərait yaradır.

3.3. Azərbaycanda “Holland sindromu” nun qarşısının alınması yolları

Ölkədə Hollandiya sindromuna qarşı siyasi, nəzəri, makroiqtisadi, sektorlar və regional səviyyədə müxtəlif tədbirlər görülür və onun qarşısının alınması üçün müxtəlif yollar araşdırılır.

Ölkədə neft gəlirlərinin artması müqabilində xalqın həyat səviyyəsində arzu ediləcək dərəcədə müsbət dəyişikliklər müşahidə olunmur. Buna görə də Azərbaycan hökuməti ilə Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) arasında neft gəlirlərindən daha səmərəli istifadə olunması barədə müxtəlif vaxtlarda fikir mübadilələri aparılmışdır.

Səkil 3. Holland Sindiromu ilə mübarizə üsulları

Mənbə: (Aras O.N., Süleymanov E., 2016)

"Holland Sindiromu"nun qarşısının alınması dövlətin uzunmüddətli struktur siyasətinin problemidir. İqtisadi yenidən qurulma sahəsində yalnız daimi və məqsədyönlü iş " Holland Sindiromu"nun aradan qaldırılması üçün şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı milli valyutanın gücləndirilməsi, valyuta bazarına müdaxilə və pul siyasətini yumşaltmaq yolu ilə qızıl və valyuta ehtiyatlarının artırılması üçün qismən dayanıqlı siyasət seçmişdir. Bu siyasətin əsas nəticəsi idxalın sürətlə artması və Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin azalmasıdır (www.economy.gov.az).

Güclü bir ödəniş balansının mənfi təsirini məhdudlaşdıran əsas vasitə, ehtiyat fondunda və Milli Valyuta Fondu xarici aktivlərdə saxlanılan neft və qaz gəlirlərinin bir hissəsinin qənaət edilməsi üzrə hökumətin siyasətidir. Ötən dövrdə qənaət səviyyəsi ehtiyat fondlarının formalaşması meyarlarının daimi araşdırılmasından və azaldılmasından asılı idi. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və hökumətin pul siyasətini yumşaltmaq siyasətinin əlavə nəticəsi olaraq, pul kütləsinin həddən artıq artması inflyasiya hədəflərinə nail olmaq və bazarda kreditləşmə dərəcələrini aşağı salmaq idi.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının siyasəti inflyasiya hədəfinə nail olmaq və valyuta bazarında müdaxilələrin azaldılması istiqamətində düzgün istiqamətə yönəldilmişdir.

Hökumət güclü bir ödəniş balansını şəraitində makroiqtisadi göstəricilərin sabitliyini təmin etmək üçün neft və qaz gəlirlərinin qənaət həcmi təmin etməlidir.

Hollandiya Sindiromuna aid olan bəzi xüsusiyyətlər Azərbaycanda da müşahidə olunmasına baxmayaraq, ölkədə yaşanan keçid dövrü, ölkənin sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid ölkəsi olması səbəbiylə fərqlilik göstərdiyi də diqqət çəkir. Azərbaycanda da bir sektorun inkişafı digər sektorların maliyyə mənbələrini özünə çəkir. Statistik rəqəmlərə əsasən Azərbaycan ixracının 90%-ini yalnız neft və neft məhsulları təşkil edir. 2014-ci ildən neft qiymətlərinin tədricən 140-150 dollardan 30-40 dollara düşərək ölkənin neft gəlirlərinin ciddi azalması fonunda ortaya çıxan iqtisadi problemlər bunu bir daha sübut etdi. Neft gəlirlərinin azalması

başda maliyyə-bank sektoru olmaqla, tikinti, turizm, xidmət və digər sektora ciddi mənfəət təsir göstərmişdir (Hacızadə E.M., 2000,s.101).

Zəngin təbii ehtiyatları ilə bərabər ölkəmizdə iqtisadi inkişaf ilə müəyyən edilən tərs münasibətin başqa bir mexanizması istehsal sahəsi meyarlarının əhalinin təhsil səviyyəsinə və bəşəri sərmayəyə pis təsir etməsidir. Bu ehtiyatların götürülməsindən əldə edilən gəlirin böyük bir hissəsi məşğulluq gəliri ilə əlaqəli olmadığı üçün istehsal sektorları məhsuldar deyildir. Bura yüksək dərəcədə mütəxəssisləşmiş iş gücünə tələb də az olur. Bu sahə üzrə mütəxəssisləşən insanların həm təhsili istənilən səviyyədə deyil, həm də onların əməyindən qeyri-neft sektorlarında istifadə etmək mümkün olmur. Ancaq bu zəngin təbii ehtiyatların iqtisadi sabillik və inkişaf etməsinin qarşısında duran maneənin olduğu mənasına gəlmir. Sadəcə təbii ehtiyatların olması böyük risk deməkdir və bu halda hökumətlərin iqtisadi siyasətlərini daha diqqətli müəyyən etmələri vacibdir. Bəzi ölkələr bu problemi sabillik fondlarının təşkil edilməsi yolu ilə həll etməyə çalışırlar. Belə fondlar müəyyən zamanlarda yüksək dərəcədə əlavə gəlir əldə etməyə imkan yaradan fondlar olaraq formalaşır. Bu fondlar arasında Norveç Dövlət Fondunun, Venesuela Makroiqtisadi İstiqrar Fondunun təcrübəsi Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb edir. Norveç Neft Fondunun təcrübəsi uzun müddətdə həm sabillik, həm də yığım Venesuela Makroiqtisadi İstiqrar Fondu isə, ölkə iqtisadiyyatını və büdcəsini neftin qiymət dəyişikliyinə qarşı sığortalama funksiyasına görə diqqətə layiqdir. Bu fondların üzərində məclis nəzarətinin olması da əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda xarici şirkətlərlə imzalanan müqavilələr çərçivəsində hasil edilən neftdən əldə edilən gəlirlər Dövlət Neft Fondunda (DNF) yığılır.

Fond, 29 dekabr 1999-cu ildə mərhum prezident Heydər Əliyevin verdiyi sərəncamla qurulmuşdur. Fondun idarə edilmə qaydaları BVF mütəxəssisləri ilə birgə hazırlanmışdır (www.oilfund.az).

DNF, neft və təbii qazın axtarılması, çıxarılması və hasilatının bölüşdürülməsi mövzusunda ARDNŞ ilə xarici neft şirkətləri arasında imzalanan müqavilələrin yerinə yetirilməsindən və Azərbaycanda, xüsusilə Xəzərin

Azərbaycan sektorunda neft və təbii qaz ehtiyatlarının axtarılması mövzusunda imzalanan müqavilələrin yerinə yetirilməsindən Azərbaycanın əldə edəcəyi gəlirin toplanması məqsədi ilə qurulmuş olan bir fondur. Bu səbəblə, Dövlət Neft Fondunda yığılan pulların Azərbaycanın sənaye, kənd təsərrüfatı və sosial investisiya sahələrində istifadə olunması planlaşdırılmışdır.

Fəaliyyətə başladığı 2001-ci ilin yanvar ayından etibarən Dövlət Neft Fondu hər üç aydan bir gəlir və xərclər haqqında məlumat verir. 2004-cü ildə Neft Fondunun gəlirləri 1614.3 milyard manat, xərcləri isə 871.2 milyard manat olmuşdur (Denominasiyadan əvvəl). Bununla da 2016-cı ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Neft Fondunda 120 milyard manatdan artıq vəsait yığılmışdır. Quruluşundan etibarən Fondun 85 milyard manata yaxın vəsait xərclənmişdir ki, ondan 80 milyard manatı dövlət büdcəsinə transferlər olmuşdur. Dövlət Neft Fondu gəlirləri içərisində “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının istifadəsi ilə əlaqədar müqavilələrə görə neft satışından əldə edilən gəlir ən böyük paya sahibdir.

2014-cü ildə Neft Fondunun büdcə xərclərinin mühüm hissəsini (92%) dövlət büdcəsinə transfert təşkil etmişdir. 2014-cü ildə Neft Fondundan dövlət büdcəsinə 9337,0 milyon manat məbləğində vəsait köçürülmüşdür. 2003-2016-cü illər ərzində Neft Fondundan dövlət büdcəsinə edilən transfertlərin ümumi məbləği səksən milyard manatdan artıq olmuşdur. Umumiyyətlə bu transferin həcmi 2016-cı ilə qədər büdcənin yarısından çoxu olmuşdur. 2016-cı il büdcəsində neft qiymətlərinin azalmasından dolayı bu transferin həcmi əvvəlki illərdən 40% azalaraq altı milyard manat olmuşdur.

Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial məişət şəraiti nin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə Neft Fondu tərəfi ndən vəsaitlərin ayrılması 2001-ci ildən etibarən başlamış və 2017-ci ildə də davam etdirilmişdir. Qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin məskunlaşdırılması məqsədi ilə salınmış qəsəbələrdə fərdi evlərin, hündürmərtəbəli binaların, sosialmədəni, infrastruktur və digər obyektlərin tikintisi məqsədi ilə 2001-2015-cü illər ərzində 1757,8 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Bu dövrdə 25403 məcburi köçkün ailəsi 62 qəsəbədə tikilmiş fərdi evlərdə

yerləşdirilmişdir. 2015-cü ildə bu məqsədlə ayrılmış vəsaitin məbləği 300 milyon manat təşkil etmişdir (www.economy.gov.az -2018).

Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi əsas məqsədi Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin su təchizatı sistemləri üçün sabit su sərfi nə malik etibarlı su mənbəyi yaratmaq, suyun əqlində mövcud enerji sərfi ni aradan qaldırmaq və bunun müqabilində 25 MVT gücündə enerji istehsal etmək olan “Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi 2006-cı ildən başlamış və 2014-cü ildə də davam etdirilmişdir. Layihəyə 2006-2014-cü illər ərzində 1149,6 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Layihənin sifarişçisi Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə (AMST ASC) NeftFondu tərəfindən 2013-cü ildə “yanaşma yollarının tikintisinə 0,5 milyon manat, “Taxtakörpü su anbarının Su Elektrik Stansiyası ilə birgə tikintisinə 21,48 milyon manat, “Taxtakörpü-Ceyranbatan kanalının tikintisinə 3,27 milyon manat, “Vəlvələçay-Taxtakörpü kanalının tikintisinə 2,59 milyon manat, “Şimal çaylarında sugötürən qurğuların və nəqliyici kanalların tikintisinə 2,7 milyon manat, layihənin İşçi Qrupunun saxlanılmasına 0,68 milyon manat vəsait ayrılmışdır. 2014-cü ildə ayrılmış vəsaitin ümumi həcmi 80,2 milyon manat olmuşdur. 2014-cü tarixli aktı ilə Taxtakörpü su anbarı su elektrik stansiyası ilə birgə tikintisi obyekt, Taxtakörpü su anbarına yanaşma avtomobil yollarının tikintisi, Vəlvələçay-Taxtakörpü, Taxtakörpü-Ceyranbatan kanalları istismara qəbul edilmişdir.

Türkiyə Respublikasında “STAR” neft emalı kompleksinin tikintisi layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi. 2013-cü ildə Neft Fondu əvvəlki illərdə olan layihələrin maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı yeni layihələrin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə vəsaitlər ayırmışdır. “STAR” neft emalı kompleksinin tikintisi layihəsi də 2013-cü ildə başlamış yeni layihələr içərisindədir. Nizamnamə kapitalı 1,9 milyard ABŞ dolları təşkil edən bu layihənin səhmlərinin 40%-i (760 milyon ABŞ dolları) Neft Fondu tərəfindən maliyyələşdirilir. 2014-cü ildə Neft Fondu tərəfindən 223,5 milyon manat və yaxud 284,71 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait “SOCAR Türkiyə Ege” Neft

Emalı Zavodu layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir (www.socar.com - ARDNŞ - 2018).

İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın maliyyələşdirilməsi. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində gənclərin dünya reytinglərində aparıcı yerləri tutan universitetlərdə təhsili maliyyələşdirilir. Bu proqram çərçivəsində xaricdə təhsil alan gənclərin təhsil haqqı, yaşayış, qida, yol, sığorta və digər xərcləri maliyyələşdirilir. 2008-2015-ci illər ərzində Neft Fondunun vəsaiti hesabına 2867 tələbə xarici ölkə universitetlərində təhsil almaq məqsədi ilə göndərilmişdir.

Dövlət Neft Fonduna daxil olan ehtiyatların mühim bir hissəsi “Bakı-Tbilisi Ceyhan” boru kəmərinin inşasında ARDNŞ-in hissəsinin maliyyələşdirilməsinə (298 milyon manat) və məcburi köçkünlərin sosial yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına 647 milyon manat xərclənmişdir. Neft Fondundan ayrılan ilk xərclər ölkədə ən çətin və ağır vəziyyətdə yaşayan məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə istiqamətləndirilmişdir. Məcburi köçkünlərin problemləri Azərbaycan üçün ən vacib problemlərin başında gəlir. Ermənistanın təcavüzündən sonra doğulub böyüdükləri torpaqlardan uzaq düşən insanlar daim dövlət idarəçilərinin diqqət mərkəzindədir. Qaçqın və məcburi köçkünlər üçün yeni yaşayış yerləri, xəstəxanalar, məktəblər və digər müəssisələr Neft Fondu ehtiyatları ilə maliyyələşdirilir (Hacızadə E.M., 2000,s.102).

Neft gəlirlərinin məhsuladar istifadəsi istiqamətində qəbul edilən yeni modeldə Dövlət Neft Fondunun ehtiyatlarının effektiv istifadəsi üçün müəyyən hissəsinin valyuta ehtiyatları şəklində bank depoziti olaraq mühafizəsi ilə birlikdə ehtiyatların bir hissəsinin də ölkədə kənd təsərrüfatı və emalat sektoruna aşağı faizlə kredit şəklində verilməsi düşünülə bilər. Burada Neft Fondunun ehtiyat və istehlak fondu olmaqla ikiye bölünməsi nəzərdə tutulur.

Əlbəttə ideal şərtlərdə neft fondundakı ehtiyatlar cari xərclərə deyil, investisiyaya istiqamətləndirilməlidir ki, investisiyadan əldə edilən gəlir neft qiymətləri azaldıqda zərəri tənzimləyici olsun. Xarici təsirlər də neft sektorunun

sürətli inkişafının ehtiyatla idarə edilməsini vacib qılır. Dövlət büdcəsinə təsiri diqqətə alınarsa, neft fondunun bir hissəsi neft hasilatının sürətli artışı nəticəsində qarşıya çıxacaq gözlənilməz xərclərə istiqamətləndirilə bilər.

Fonddakı ehtiyatların investisiyaların genişlənməsinə yönəldilməsinin daha sıx olduğuna, ilk növbədə qərar verilməlidir. Neft Fondunun özəl sektorun vasitəsiylə daha yaxşı işlədiyi deyilsə də ölkənin bütün ərazisi əsas alındıqda daha çox faydanın əldə edilə bilməsi üçün dövlət investisiyalarına üstünlük verilə bilər.

Edilən düzəlişlər nəticəsində fondada yığılan gəlirlər investisiya məqsədi ilə daha çox yüksək reytingli kredit təşkilatlarında depozit olaraq tutulur. Azərbaycanda neftdən əldə edilən gəlirin xarici maliyyə təşkilatlarında saxlanmasıyla yanaşı maliyyə kanalları vasitəsiylə birbaşa və vasitəli olaraq xarici ticarətə aid olmayan mallara xərclənmir. Beləcə xarici ticarətə aid olan digər sahələr üçün bu baxımdan ortaya çıxacaq birinci mənfi təsirin ortaya çıxmasının qarşısının alınmasına çalışılır.

Dövlət Neft fondundakı gəlirlərin kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı üçün istifadəsinin vacibliyi ilə yanaşı, sadəcə bu sahəyə Fondan subsidiya verilməsi ölkənin qarşılaşdığı “Holland Sindromu”ndan xilas olması üçün kifayət etməyəcəkdir. Bu problemlərdən xilas olmaq ixrac potensialına sahib sənaye sahələrinin inkişafına meyilli layihələr həyata keçirməklə mümkün ola bilər. Həyata keçiriləcək siyasətdə seçici hərəkət edilərək zəruri sahələrə investisiyaların təşviq edilməsi vacibdir.

2005-ci ilin sonlarından başlayaraq ölkənin neftdən əldə etdiyi gəlirlər əsaslı miqdarda artmaqdadır. Artan bu gəlirlərlə hökumət qeyri-neft sektorlarının sürətli inkişafını planlaşdırmışdır. Xarici və yerli mütəxəssislərlə yanaşı Dövlət Neft Fondunun hesablamalarına görə, 2025-ci ildən sonra Azərbaycanın neftdən əldə edəcəyi gəlirlər əsaslı şəkildə azalacaqdır. Mütəxəssislərin bu hesablamaları Azərbaycanı ciddi tədbirlərə əl atmağa sövq edir. Bu istiqamətdə regionların sosial-iqtisadi inkişafının əldə edilməsi çox vacibdir. Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatı neftdən asılı olmaqdan azad edici məqsədə əsaslanan strategiyaya 2005-ci ildən etibarən üstünlük verməyə başlamışdır. Neftdən əldə edilən gəlirin

bölüşdürülməsindən uzun müddətli faydalanmaq üçün qəbul edilən strategiyada regionların iqtisadi inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bu strategiya çərçivəsində DNF ehtiyatlarının 20-25%-i kiçik və orta həcmli sahibkarlığın inkişafı üçün xərclənəcəkdir. İstehsalat və emalat sənayesinin inkişafı hökumətin üstünlük verdiyi sahələr arasındadır. Digər tərəfdən bəşəri sərmayənin artırılması məqsədi ilə elm və tədqiqat xərclərinin artırılması da planlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin özəlləşdirilməsi istiqamətində addımların atılmasına dair fikirlər tez-tez dilə gətirilir. Şirkətin özəlləşdirilməsi ilə onun fəaliyyətinin şəffaflığı və müstəqil ticarət fəaliyyət göstərməsi üçün mühüm bir addım olacağı düşünülür. ARDNŞ-in müstəqil ticari fəaliyyət göstərməsi, neft gəlirindən istifadədə mühüm mərhələ olmasından əlavə, dövlətin neft siyasəti üzərindəki nəzarətini də şəffaf hala gətirə bilər. Əlbəttə ki, özəlləşdirmə qədər özəlləşdirmənin necə olacağı da çox əhəmiyyətlidir.

Ancaq, qeyri-neft sektorlarında və Bakıdan kənar regionlarda iqtisadi inkişafın hələ başlanğıcında olan ölkədə dövlətin iqtisadiyyatda üstünlüyünün olmasına ehtiyac olduğu və böyük həcmli müəssisələrin özəlləşdirilməsinin tamamlanmadığı bir mühitdə ölkə iqtisadiyyatı baxımından stratejik əhəmiyyət kəsb edən ARDNŞ-in özəlləşdirilməsinin gündəmə alınması mümkün deyildir. Özəlləşdirmə yerinə müstəqilliyinin mübahisə mövzusu olması və Fond da yığılan vəsaitlərin daha effektiv istifadəsi mövzusunda təkliflərin irəli sürülməsi daha maraqlı olacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tərifə görə, “Hollandiya sindromu” təbii ehtiyatların yeni bir mənbəyinin aşkar edilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın de-sənayeləşdirilməsidir. Onun mexanizmi istehsal balansının məhsullarını daha az rəqabət təşkil edən ticarət balansının yaxşılaşması səbəbindən ölkənin milli valyutasının artmasıdır.

Uzunmüddətli olaraq “Hollandiya sindromu” istehsal sektorundan ixracat sektoruna köçürülməyə gətirib çıxarır ki, bu da daha çox əlavə dəyər yaradır. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın xammal ixracına uzunmüddətli asılılığı emal sənayesinin inkişafı və yeni texnologiyaların yaradılması üçün stimulları azaldır. Yəni, istehsal amillərinin yığılması deyil, texniki tərəqqi uzunmüddətli artım mənbəyidir.

“Hollandiyalı sindromu” iqtisadiyyatı daha da dəyişkən edir: hər iki qaynaq sektoru və xammal ixracatçıları tərəfindən yaradılan tələbatla dolu olmayan qeyri-kommersiya sektoru, xüsusilə də az inkişaf etmiş maliyyə qurumları olan ölkələrdə investisiya fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən resurs üçün dünya qiymətlərindən tamamilə asılıdır. Ancaq əsas problem, yüksək resursların icarəsi şəraitində elitlərin şəxsi mənfəət axtarmaq üçün stimuluna malik olması və iqtisadi artımın dəstəklənməsi üçün qurumlar yaratmamasıdır.

Yerli iqtisadiyyatın “xammal” modeli gəlirli neft və qaz yataqlarının nisbətən tezliklə tükənməsindən və yeni sahələrin inkişafının yalnız sərmayə intensivliyi olacağı təqdirdə, onun davamlı inkişafını təmin edə bilmir. Bundan başqa, çətin sahələrdə neft və qaz yataqlarının inkişafı yüksək texnologiyaların yaradılması və istifadəsini tələb edir. Beləliklə, "yüksək texnologiyalı" bir modelə keçmədən Azərbaycan “qeyri-əsaslı”, eyni zamanda “xam material” gələcəyini itirə bilər. Bu baxımdan, Azərbaycan iqtisadi siyasətinin əsas vəzifəsi petrodollar gəlirlərinin yüksək texnologiyalı iqtisadi inkişaf potensialına çevrilməsidir.

Təbii ehtiyatların böyük bir mənbəyi iqtisadiyyat üçün pis deyil. Amma təbii resurslar yüksək risk deməkdir və iqtisadi siyasətin diqqətlə seçilməsini tələb edir, əslində, təbii ehtiyatların nisbətən bolluğunun iqtisadi artımdan mənfi təsirinin

bütün mexanizmləri ya dövlətlə əlaqələndirilir və ya ən azından ona nəzarət edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri, resurslardan zəngin ölkələrin onlardan qurtulmaları halında daha yaxşı yaşayacaqlarını isbat etməmişdir. Resurs iqtisadi strukturun iqtisadi artım templərinə mənfi təsiridir. Daha sürətli böyümək üçün təbii ehtiyatları məhv etməyiniz lazım deyil, digər məhsullarla əvəz etməliyik. Resurs təbii ehtiyatların mövcudluğundan deyil, milli iqtisadiyyatda onların üstünlüyündən mənfi təsir göstərir.

"Hollandiya sindromunun" simptomları fəlakətli xarakter daşmadığına baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatının bugünkü xammal modeli onların gələcək inkişafına təhlükə yaradır.

Müdafiəçilik və milli valyutanın devalvasiyası Azərbaycan şəraitində "Hollandiya sindromu" ilə mübarizədə effektiv tədbirlər kimi görünmür. Bu baxımdan qənaətin diversifikasiyasına təcili ehtiyac var.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Aras O.N., Süleymanov E., (2016)“Azərbaycan iqtisadiyyatı”, Bakı, 2016, s.425
2. Əliyev T.N., Babayev M.T (2003). Neft-qazçıxarma sənayesini müəssisələrinin iqtisadi potensialı. Bakı:Azərnəşr, 365 s.
3. Hacızadə E.M (2000). Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı: Elm, 425 s.
4. Hacızadə E.M., (2001) Azərbaycanın təbii qaz potensialı: reallıqlar və virtual cizgilər. Bakı: Elm, 263 s..
5. Həsənli Y.. (2003) Neft Gəlirlərinin Azərbaycanın İqtisadiyyatına Təsirinin Səmərəlilik Problemləri –Valyuta Böhranı: “Dağıdıcı Artım”, “Holland Xəstəliyi”, və Asiya Maliyyə Virusunu”, Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Orta Asiya Mövzusunda Beynəlxalq Konfransın Materialları, Bakı, ss.217-219.
6. Hüseynov, V. A., (2005) Manatın Bahalaşması və İqtisadi İnkişaf: ‘Hollandiya Xəstəliyinin Məzmunu və Əlamətlərinin Tədqiqi, Səda Nəşriyyatı, Bakı.
7. Müstəqil Azərbaycan - 20. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 2011.
8. Osman N. A., (2001) “Geçiş Sürecində Azərbaycan’da Yaşanan “Hollanda Sendro-mu” və Çözüm Önerileri”, Nesreddin Tusinin 800 İllik Yubileyinə Həsrd Edilmiş Respublika Elmi Konferansda Sunulan Tebliğlər, Bakü, 2-3 Nisan ss.130-133.
9. Sabiroğlu İ., (2001), “Neft Böhranları və Holland Sindromu”, Azərbaycan Milli Demokratiya Fondu Azərbaycan Bülleteni, No: 19 (139),.
10. Səfərov Q.Ə., Dadaşova K.S (2011). Neft-qaz kompleksində məhsulun keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətliliyi. Bakı: Elm

Xarici dildə

1. Вакуленко С. (2008) Российский анамнез «голландской болезни». Гуриев С., Сонин К. Экономика «ресурсного проклятия». // Вопросы экономики, №4,
2. Гаджиев Ш.Г. “Азербайджан на пути и мировому сообществу: стратегия внешне экономического развития”. Киев, « Экспресс объява»,2000.
3. Гильмундинов В. М. (2008) «Голландская болезнь» в российской экономике: отраслевые аспекты проявления// ЭКО. - - №12.
4. Гильмундинов В. М., (2008) «Голландская болезнь» в российской экономике: отраслевые аспекты проявления// ЭКО. - - №12, с. 18 .
5. Гуриев С. (2008) Экономика «ресурсного проклятия» // Вопросы экономики. - - №4, с. 64 .Там же, с. 23
6. Гуриев С., (2008) Экономика ресурсного проклятия, Вопросы экономики №4 с. 62
7. Гуриев, С., С (2008) Экономика «ресурсного проклятия» // Вопросы экономики. - - №4с. 74
8. Забелина О. (2004) Российская специфика "Голландской болезни.- Вопросы экономики, № 11
9. Кудрин А., (2013) Влияние доходов от экспорта нефтегазовых ресурсов на денежно-кредитную политику России // Вопросы экономики, №3. М.: Издательство НП «Редакция журнала «Вопросы экономики»», 2013. - 160 с. С.4-19.
- 10.Максимов В.А.,(2000) Аношин В.В., Чернов И.Л. Исследования рынков основных энергоносителей. Уфа: БГУ, 523 с.
- 11.Фетисов Г. Г. (2008.) Задачи снижения зависимости российской экономики от сырьевого экспорта и альтернативы экономической политики // Проблемы прогнозирования. N 3.

12. Фетисов Г. Г., (2008) Задачи снижения зависимости российской экономики от сырьевого экспорта и альтернативы экономической политики // Проблемы прогнозирования. N 3.
13. Чигрин А., (2004) «Инвестиционная шизофрения или кругооборот природной ренты» ЭКО № 10 , 412 с.
14. Чигрин А.Д. (2008) Производить невыгодно: последствия "голландской болезни" в России // ЭКО. -. -№ 1, с.4
15. Чигрин А.Д. (2008) Производить невыгодно: последствия "голландской болезни" в России // ЭКО. --№ 1, с.3

İnternet resurslari

1. www.economy.gov.az
2. www.mie.gov.az
3. www.socar.com
4. www.oilfund.az
5. www.e-qanun.az

Cədvəllər siyahısı

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasında neft-qaz-sektorunun əsas makroiqtisadi göstəriciləri (2016-2018).....	44
Cədvəl 2. Hollandiya xəstəliyi ilə mübarizə üsulları.....	48
Cədvəl 3. Hökumətin prioritet elan etdiyi qeyri-neft sektorlarının beynəlxalq seçim meyarlarına görə qiymətləndirilməsi.....	56

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Sənayedə ümumi buraxılışın bölgüsü (2018-ci il)	43
Şəkil 2. İqtisadi siyasətin əsas elementləri.....	50
Şəkil 3. Holland Sindiromu ilə mübarizə üsulları	57

Diaqramlar siyahısı

Diaqram 1. Azərbaycan manatının ABŞ dolları, avro və funt sterlinqə nisbətən kursu.....	40
--	----